Випуск II. і III. Падолист і Груденъ **Том I.**

Виходить у Львові що місяця 15/27 д. не менш 5 аркушів.

Редакція, адміністрація і експедиція ул. академічна ч. 8.

ПРАВДА

Ціна за місячник в Австрії
на рік злр. 6·—
1/2 року „ 3·—
1/4 „ „ 1·50
на місяць „ 50
за границею
на рік злр. 10·—
1/2 року „ 5·—
1/4 „ „ 2·50

МІСЯЧНИК ПОЛІТИКИ, НАУКИ І ПИСЬМЕНСТВА.

З редактором в справах місячника можна бачитися що середи і суботи від 6—7 години пополудні.

1890.

На кожній рукописі автор мусить прописати свою адресу.

Статті не надруковані зберегаються не дальш як 3 місяці.

Львів 1 (13) грудня 1889.

Здається, не зробимо помилки, сказавши, що поміж осьвіче· і гуманних людей ледве чи знайдеться хто такий, кого б не обурив глибоко арешт приїзжих с Києва Деґенів, Кистяковського і Маршинського та галицьких Русинів Франка і Павлика. Але як би нас не вражав отсей сумний факт, як би не обурювало нашу душу державнє більш анїж два місяцї людей неповинних, то все таки нїчо не приневолює нас, не дає нам і нїкому інчому говорити — неправду, клеветати. Арештовані покривджені були тяжко, але вони дістали можливу сатисфакцію! Прокураторія не могла здобути фактів навіть на те, що б зложити акт обвинувачування, віддати арештованих на суд і виступити проти них з обвинуваченнєм; суд визволив їх. Таким чином отсе і сьвідчить, що і арешти і сьлїдство споружені без певного приводу, безбач. А вже таке торжественне сьвідчаннє і стає — з одного боку певною доганою усїм тим, хто так необачно роспочав сьлїдство і поробив арешти, а з другого боку задовольненнєм покривдженим. Певна річ, що задовольненнє тільки можливе і далеко предалеко невідповідне кривдї. Ба! чим в сьвітї можна спокутувати, чим в сьвітї можна вповнї винагородити таке довге державнє в тюрмї людей неповинних?!

Сумно, тужливо, тяжко! Покривдженим лишилася одна тільки втїха, одна певна нагорода — сьвідомість своєї неповинности, сьвідомість, що всї лїпші люде і усї публичні орґани таких людей на сторонї покривджених, на сторонї абсолютного докору тим, хто був причиною такої кривди. Але задля того, що б обуреннє і докір

громадської опинії і преси були певними, поважними, що б вони більш допекли тих, до кого вони відносяться і хто зробив їх собі, треба, що б суд і присуд публики і преси були строго безсторонними, цілком обєктивними; що б публика, а тим паче преса, висловлюючи свій присуд, не перекручували фактів, не видавали за правду очевидної нїсенїтницї, сьвідомої брехнї і клевети. А без сїєї умови можна дійти як раз до добутків супротилежних.

Отже певна річ, що такої найпростїйшої істини не тямить нї редакція „Кіевского Слова“, нї автор вступного артикулу, надрукованого в No. 817 ($^{12}/_{24}$) падолиста сїєї часописі; бо коли б вони тямили сю істину, то певне не надрукували б такого субєктивного і клеветливого присуду, який вони висловили в тому артикулї. Кожен, хто хоч трохи відає наше життє і ті факти, про які повідає київська часопись, перечитавши вступну статтю про справу Деґенів і др., назве присуд „Кіевск. Слова“ субєктивним, обуреннє автора фальшивим, лїбералїзм — нещирим, патос єго — робленим, спонукання — морально непевними.

Ми раді б готові були вибачити се все авторові, найпаче в такій дискредитованій ґазетї, як „Кіевское Слово“, коли б бачичили, що він чинить путанину навмисне, через свою темноту, через те, що взявся говорити про се, чого не відає і не тямить. Так нї ж! нїчого сего не знати. Навпаки — автор обіцяє подати кілька статей про становище галицьких Русинів і напутити нас, як треба провадити нашу справу національну. З сего видко, що автор добре ознаємлений з Галичиною. А коли так, то не міг він наумисне наробити такої путанини, якою закриває очі — не знаємо тільки кому! Та коли б автор відважився сказати, що він навмисне помилився, привязуючи н. пр. арешт Деґенів і інч. до наших виборів соймових, так ми беремося оголосити сї факти, що докажуть противне!

Отже автор, накинувши на себе такій запал, немов єго дрік укусив, немов він тільки що вирвався з нашої „Іванової хати“, запевняє свою публику (і без того темну і збаламучену вістями московських ґазет про дїйсне становище і певне прямованнє галицьких Русинів), що „такі поважні дїячі“, як „Наумович, Павлик і Білоус“ — „потроху піднесли духовий і матеріяльний добробит галицького селянина і збудили н а ц і о н а л ь н у с ь в і д о м і с т ь“. Не наше дїло говорити, чи пристало д. Павлику стояти в оглоблях, маючи з одного боку відомого запроданця-ренеґата і апостата, а з другого видавця „листів з неба“ і такого і., як Білоус. Ми звертаємо увагу на те і питаємося, чи вже-ж таки авторові не сором-

но було так баламутити читачів „Кіевск. Слова“ і сьвідомо вдавати з себе таку темну людину, що не спроможна навіть відріжнити ту „національність“, яку будили в Галичині Наумовч і Білоус, від тієї, яку будили, розбудили і плекали (і не покинуть плекати) Русини-народовці, між котрими автор не може не знати такі імена, як Лавровський, Качала, Волод. Барвінський, Омелян і Олександер Огоновські і багато інчих? Але-ж очевидно авторові думки, погляди і серце близше до Наумовича і Білоуса, ніж до інших людей!! Не знаємо, чи глумитися нам з сего, чи тужити нам; знаємо тільки, що дійсне авторові більш по серцю і по думці вчинки Наумовича і Білоуса, ніж Качали, Барвінського, Огоновських, Романчука і інч., бо діяльність Наумовича, Павлика і Білоуса він називає „почтенною“, а про інчих Русинів (загалом вже) каже, що ми (горенько нам бідним!!) „погрязли въ своихъ мелочныхъ, жалкихъ, ничтожныхъ спорахъ и кляузахъ!...“ Отакої утни!

Ми занадто б принизили і не пошанували самих себе і всїх діячів нашої народної партії, коли б позволили собі хоч одним словом боронитися проти таких дійстних кляуз! Скажемо тільки, що вже коли кому треба справжніх кляуз, так за ними нікуди більш ходити, як в редакцію часописі Афиногена Антоновича...

Чи вже-ж таки кривда і достоінство Деґенів і тов. вимагали того, що б цїлу народню інтеліґенцію обзивати „кляузниками?“ Але понурому виду — немає стиду! Тим то „Кіевск. Слово“ не тільки не соромиться так боронити Деґенів і тов., але воно, чи тільки автор статті великодушно радить своїй громаді, „не відвертатися з огидливостю (презрѣніемъ) від сего безщасного „русскаго“ куточка (се б то від Галичини), котрому ніколи не вийти из сучасного свого становища без чужої запомоги“.

Запевне не відаємо, тільки догадуємося, про яку і чию запомогу натякає автор! Вже-ж можна гадати й сюди й туди про те, чи добємося ми коли власними силами до лїпшого становища; але отщо так вже певна річ, що галицькі Русини не потребують запомоги тих „больныхъ“ (недужих) дітей, що на превеликий жаль опинилися були безвинно в Івановій хаті, а від запомоги таких людей, як Наумовичь, Білоус, таких часописей, як „Кіевск. Слово“ кожен чесний Русин відвернеться з огидливостю!

Одначе се все ще не головна річ. Уся сила київського патосу і запалу звернена на те, що б запевнити публику в тому, що арешти Деґенів і тов. галицькі власти заподіяли на те, що б приїзжих гостей с Київа відлучити від участі в виборній аґітації! От

воно що!! Господи, яка сьмілива людина автор отієї вступної статті в No. 817 „Кіевск. Слова“! Слухайте, що він каже: „Дїти ґенерала Деґена — син і дві молоденькі доньки приїхали до Австрії як раз в самісенький розгар виборної боротьби“; а далї із слів автора виходить так, нїби арештованих київских „туристів“ і „больныхъ дѣтей“ визволили тодї вже, як минув час найбільшої виборної аґітациї. З горячих слів автора можна б і справдї гадати, що оті туристи і „дїти“ приїздили до нас брати участь в виборних аґітациях. А коли так, то за властями було б право спинити їх, яко аґітаторів та ще й чужинців; але-ж тут автор занадто вже великого підвіз возка. Ми нагадаємо ёму тільки ті факти, які і сам він, нехай здоров буде, дуже добре знав, хоч би частиною із того таки „Кіевск. Слова“: а) вибори до сойму роспочалися 22, скінчилися 28 ст. ст. червня, а Деґенівни і Маршинський приїхали до Галичини коли не 1-го липня, так 30-го червня ст. ст.; б) арешти Франка, Деґенів і інч. Киян відбулися через 6 тижнїв, значить пісьля виборів, в) визволено усїх причеплених до справи Франка і Киян майже через пять місяців пісьля виборів.

Пісьля такої умисної путанини вже й не диво було авторові заголосити: „До якого убожества духового дійшла та публика (певнійше громада — общество), де можливі і терпимі (sic!) такі факти, де конфіскують Псалтирь і Біблїю за те, що вони на „руской“ мові, де ведеться торг живими людьми, де „правосудіе“ нехтуючи усї права гостинности, почуттє гуманности і здорового розуму, закидає недужих („больныхъ“) дїтей до однієї тюрми укупі з злодїями і душегубцями“.

Треба згодитися, що се факти дїйсні і занадто сумні і тяжкі, але чи можна-ж згодитися з автором, що винні тому „не тільки Поляки, але й Русини, що забруднилися своїми мізерними, дрібними, нїкчемними суперечками („спорами“) і кляузами“... Отак! Льоґіка задля всїх людей з здоровим мозком повинна бути одна.

Тим то авторові не завадило б, перш нїж докоряти Русинам, озирнутися округ себе у власній господї, та не притоптувати у своїй голові, а нагадати собі, чи не було в Одессї торік або позаторік процесу живими людьми? чи не судили в Одессї військовим судом 14-лїтню дївчину, чи не засудили її в Сібір, чи здається на каторгу те-ж за аґітацію і те-ж за таке „злочинство“, за яке треба б було постановити ту дївчину навколїшки? чи не конфіскують у Київі Псалтирів і Євангелії на русскій мові? чи не нехтують у Київі права гостинности н. пр. з д-ром Окунєв-

ським? чи не конфіскують у Київі цензурних творів Костомарова або Іловайського за те тільки, що вони надруковані руською мовою в перекладі з московської? Чи не закидають в Київі теж в одну тюрму з злодіями і душегубами „больныхъ дѣтей“, як от в серпнї закинули були Арабажина. Маньківську, Деґена і інчих? Чи вони сидїли не в тій самій тюрмі, де сидїли такі злодії. як Теплов, такі душегуби як Лосев? (диви процеси їх в „Кіевск. Слово“ за жовтень сего року). Ото-то й то!... Виходить воно, що й справдї „попереду спитайся, да тодї і лайся!“...

Ми не ідеалїзуємо нї наших судів, нї правосудія їх, бо errare humanum est, — нї в загалї нашого ладу; ми і в судах Франції і Бельґії добачаємо лихі сторони, але докоряючи їх — не забуваємо, що у нас і судівництво і лад загальний гірше бельґійського. Ото-ж і „Кієвск. Слову“, докоряючи австрийському „правосудію“, годилось би порівняти до того правосудія, що оправдану судом Зазулїч хотїло заслати на Сібір (і заслало б, коли б Зазулїч не догадалася була втекти!). А чи лїпше нашого правосудія було те „правосудіе“, що загнало Шевченка, Костомарова, Кулїша, Чубинського, Кониського etc. etc. etc.? Бачте, в чужому оці бачите порошину, а у своєму цїлого полїна не добачаєте, так ще й не тямите, що який би не був суд, він усюди і усе лїпше кабінетного самовольства.

„Мізерний („жалкій“) і безталанний край (Галичина се так!) і вічна ганьба тій інтелїґенції, що довела ёго до такого роспаду“; так вболїває про нас автор вступної статтї „Кіевск. Слова“ No. 817. Парафразуємо трохи отсї ёго слова і їми скінчимо нашу бесїду: Мізерна, бридка і безщасна та людина інтелїґентна, що дійшла до такої брехнї, до такої клевети і підупаду морального, яких повно в тій статтї, що викликала отсе наше перше і останнє слово полемічне с часописю Афиногена Антоновича.

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК.*)

(С хронїки одного села на Українї).

IX.

Минуло тижнїв зо два.

Одного дня над вечер Коломиєць вовтузився в шкільному дворі на дровітнї над карявим дубовим оцупком. Треба було на ранок нарубати дров. З волости привезли таких грубих оцупків, що не поколовши, вони не влазили в піч. Колоти було не легко; бо окоренковаті оцупки були вельми сухі, клин не брав їх. Треба було доволї сили вигнати з себе, що б загнати клин. У волю нагепався Коломиєць, доки росколов один оцупок, взявся за другий, а піт з ёго так цївкою біжить...

— Добрий вечір вам! — промовив Олешко, підійшовши до Коломийця.

— Здорові були! — відповів Ілія, утираючи с чола піт рукавом сорочки.

— З сїм днем, що сегоднї поздоровляю, поможи вам Боже!

— Спасибіг.

— Самі колете?

— Як бачите, Науме.

— Бачу, що окоренок неслухняний, — всьміхнувшись, мовив Олешко; — та такі й руки не по окоренку; звісно — хто до чого призвичаївся. Не на сёму зросли.... Тяжко?

— Байдуже, не первина... Сторож мій занедужав, треба самому.

— Хоч і не первина, а сокира у вас не туди дивиться; та ще й сухе дерево, наче кістка... тут як би шлягою, так-же шляга не по ваших руках...

— Чому?

— Тому, чому ваше перо для моїх рук важше нїж шляга... А кете лишень менї сокиру, може в моїх вона стане слухнянїйшою і окоренок помягчає.

Олешко зняв шапку і свитку, затесав кілько клинів і взявся колоти окоренки. Обух відскакував, а Олешко тілько: ге! ге! ге!

— От завзяте, прямо — кістка! коли вже мене не слухає, то де вже вам....

*) див. вип. I. 1890. стор. 10.

Нарештї Олешко переміг; окоренок почав тріщати і росколовся.

— А що! на чиє вийшло! — весело мовив Олешко: — сказано, то чоловік, а то дерево! чоловік усе переможе, аби умів, аби тямив, якого де пристрою треба...

У воротах показався отець Кузьма. Ілія пішов на зустріч ёго. Повитавши Ілію, отець Кузьма спитався у Наума:

— На поденщину став, Науме?

Олешко нїби й не помітив, з якою думкою спитався у ёго отець Кузьма, і відповів:

— Вгадали, пан-отче!

Коломиєць пішов с попом до хати, а Олешко доколював дрова.

— На що ви берете поденщиків? — мовив Гречаний до Ілії, вдаючи нїби то й справдї він поняв віри, що Олешко рубає дрова за гроші: волость повинна вам постачати колоті дрова; ви їм нїчого не даруйте, а то вони й на шию сядуть... Та й сторож у вас є.

— Сторож нездужає.

— Нехай з волості пришлють кого, доки видужає.

— Шкода людей відривати — відповів Ілія; час робочий, у кожного ще роботи по шию, у кого на полї, у кого на дворі.

— Вже-ж і вам з яких достатків наймати поденщиків!

— Я не наймаю; то сам рубав, а се Наум, спасибі ёму, поміг, йде повз двір, бачить, що я нїчого не вдїю з окоренком, він і взявся поколоти.

— Се що інче; а я думав, він за гроші. Наум, чоловік роботящий; одначе я не раяв би вам... теє... ви дальш від ёго.

Ілія з'умився; він не відав Кузьминої вдачі, нїчого не відав про Ланок.

— Хиба Наум що? — спитався він.

— Лукавий чоловік...

— Хто б ёго отсе гадав! а менї він здавався таким щирим...

— Лукавий! на весь сьвіт чи є хто такий лукавий, як він; та се ще б байдуже; а то гірше лихо: баламут з ёго неприкаянний; задира великий! і не доведи Господи, який невживчивий! Отець Кузьма обома руками погладив бороду.

— А я сёго й не помітив — відповів Ілія.

— Коли-ж вам було й помітити; поживете довше, побачите більше.

Настя подала чаю.

— А моя попадя й досї нїяк не збереться до вас — мовив

Гречаний до Насті; — ви вже будьте ласкаві вибачте їй, не ремствуйте.

— Помиримося — відповіла Настя. Гречаний знов звернув розмову на Олешка і малював ёго вдачу недобрими барвами. Ілія слухав уважно; він хоч і не суперечив, бо ще не встиг добре спізнати Олешка, одначе, сам не тямив, чому душа ёго не няла віри Гречаному; Коломийцеві здавалося, що у такого лихого чоловіка, яким Гречаний малював Олешка, не може бути такого ясного і привітливого погляду, такої щирої усьмішки, такого симпатичного виду, які у Наума. З усїх горбанівських людей, з якими досї спізнався Коломиєць, ёму Олешко найбільш сподобався, найбільш припадав ёму до серця.

Гречаний не довго сидїв. Напившись чаю, зараз попращався, ще раз застерігши Ілію і Настю, аби були „дальш від Олешка".

— Він чоловік такий, що „з ним дружи, а каменюку за пазухою держи" — промовив отець Кузьма, виходячи с хати.

Наум чекав на улицї, доки піп піде до господи, і спостерігши ёго на улицї, зараз повернув до Ілії в хату. Слово по слові Олешко й питається у Коломийця:

— А що, Гречаний — доволї висипав на мене гречки, та рудяку?

Коломиєць всьміхнувся і змовчав..

— Я знаю, — мовив знов Наум, — він присьпів би в ложцї води мене втопить. А чи знаєте ви за що? повідати так глум один: за те, що не хочу поступитися ёму предківською нивою. І Олешко росповів Ілії і Настї історію с Козарським Ланком.

— Зроду б я на таке не сподївався, — промовив Ілія.

— Не продавайте, Науме! — не втерпіла порадити Настя: тримайтеся землї, хоч би що! в землї вся сила.

— А вже-ж! без землї чоловік що? — відповів Наум — все одно, що деревина без кореня; нї на чому ёму рости і кріпнути; по неволї мусить засохнути...

X.

Почав Олешко вчащати до Коломийця трохи не що дня; або дров прийде нарубати, або води наносити, двір прибрати, знайде він чого замутитися, тай просидить кілько годин, розмовляючи з Ілією. Коломийцеві що разу більш а більш подобався Наум за свою вдачу. Ілії здавалося, що Олешко — той нової ґенерації чоловік, за якою йтимуть вже люде призначені оновити життє се-

лян. Він гадав, що Наум є тих людей, що геть далеко вже відбилися від того поколїння селян, що родилося, росло, жило і вмірало під пугою панів, або „окружних начальників“, та ще не встигло пристати до сущого берега і плентається самотою, не тямлячи, де ёго берег, не бачачи в потьмах, де та стежка, що веде до спасенного берега? Справдї Наум вештався самотою, тинявся незадоволений нїчим і сам не тямив, не міг зрозуміти, чого ёму бракує, чим би він задовольнився. Одно тілько він на віки добре тямив, що „жить так погано, що аж остобісїло так жить“, що „певна річ, треба якось інакше жити, що б лїпше було“.

— Та як-же вам здається треба жити? — питався у ёго Ілія, що б вивідати ума.

— Якось інакше, не так, ладу більш треба; треба... ну, як би вам мовити?... треба, що б не так було.

— А як же?

— Та от кривди багато у нас; коли б багатирі, та отї пузатї Сластёни менш кривдили нашого брата, особливо хто вбогій, тому тяжко.

— Се вже, Науме, про других... остогидло, кажете, що-ж вам не подобається?

— Не скажу гаразд; не по людськи якось ми живемо!... чи я не такий, як усї люде, чи люде не такі, як я.

І скілько Ілія не допитувався, Наум не вмів виразно повідати, чим ёму не подобається життє селян і як треба жити „по людськи“.

— Чоловік в чоловіка в'їдається, наче блощиця в овечку, — мовив Наум. — Ну, чому воно так? чому на мене напосїдаються і Передерій, і Сластён і Гречаний? Гречаний — ще туди-сюди; розумію, що Ланок мій ёму спати не дає. Добре, а ті за що?

— На всїх не вгодиш, Науме!

— А вже-ж... Та тілько-ж і остогидли вони менї дуже; особливо отой Сластён, Мошко, Охрім; що я їм вдїяв?... Громада таки ледача у нас; вівцї а не люде... от скажіть, чому воно так? ще доки чоловік босий і голий, то наче й по людськи думає, аби-ж почав обростати мясом, зараз і верне проти людей..

— Ви, Науме, нарікаєте на громаду, а й вона не повинна.

— Так хто-ж повинен? Чому вона живе не власною головою а Сластёновою? писаревою? чому? от які думки мене за війна беруть! Безголова громада, дурна громада; тілько званнє, що громада, а всїм орудує писарь. На кого нацькує Елисей, на того й гавкає вона.. Сама свого лиха не розбере.

— Громада великий чоловік! — мовив Ілія, що б заспокоїти Олешка, у котрого очи горіли, лице аж палало.

— Може де й так, та не в нас, не привикла вона жити своєю головою, чи хто ёго зна.

— Ніколи було привикти, Науме! чи ви памятаєте крепацтво?

— А вже-ж! я був добрим вже паробком тоді, як люде здихалися панів.

— Ото-ж нагадайте собі, як тоді люде жили? чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? що пан, або окружний веліли, те люде й робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те нїхто не міркував; нїхто не розбірав, чи до ладу, чи нї; сказано — звелено робить, — роби тай годі...

— Та хиба-ж воно й тепер не те-ж сьвяте? та тепер ще чи не гірш; то було, пан орудує, а тепер такі пявки, як Сластён. І нїчого ёму не вдїєш, усї за ёго — і волостний, і становий, і мировий, і піп, і земцї, усї за ёго, а він окульбачив громаду, та їздить на нас верхи.. що товста кишеня у ёго, що він лампадки в церкву справляє, так хиба-ж то не з людського поту, та крові... От ви й гадайте, чи не гірш отсе, як було за панів... Сластён став паном!.. Тьфу!

— Трохи чи не вся ваша громада, Науме, ті-ж люде, що родились і зросли під панами, та під окружними. С тих, що родилися на волї ще не багацько в громадї..

— Чоловіка десять є; сї, правда, інчим духом дишуть; інколи наче й думають і йдуть не в сьлїд Сластёна, та писаря; так що-ж! їх така жменя, що й голосу їх не чутно...

— Тривайте! що року більшатиме таких.

— Овва! доки їх побільшає так що б переважити, то Сластён, та писарь з Мошком усе село, немов обценьками, або супонею, стиснуть, та обдеруть. От і вчора, була у нас рада, як магазей*) полагодити, і нїчого не вдіяли; як Сластён схотїв, так і сталося.

— А ви-ж що?

— Нїчого! гукав, а мене не слухали...

— І віддали Сластёнові?

— Нї, на весну сказали — нехай... Та що с того. На веснї інче не буде.

Наум замовк і сумно повісив голову. Ілія тимчасом доводив

---

*) шпихлєр.

ёму, що не треба рук опускати, треба ходити на громаду, терпіти, ні на що не вважати.

— Ні вже! втомився я з ними! годі! — мовив Наум; -- ще коли б у самого на серці не така нудота, а то й без них мені сьвіт божий немилим стає. Часом примів би що!... Наум аж зубами заскреготів... Нудно! мені! нудно!... на серці наче холодно! Сам сижу — до людей тягне; з людьми сижу — верне від них... Одинокий я чоловік, от що...

— У вас-же доня є! — вмішалася Настя — ви б до неї перебралися.

Олешко махнув рукою.

— Чого я там не видав?

— Пожили б з ними, помогли по хозяйству; і вам би веселійш було...

Олешко похитав головою і мовив.

— Зять любить взять, а доньчин хліб гіркий мені; я вже коштував ёго раз, вдруге — не хочу!... Наум зітхнув, помовчав трохи, далі мовив:

— Як видав я доньку, та поїхала вона від мене, напала на мене така нудьга, та журба, що я сам себе не тямив.. Потягло мене до доньки; так потягло, що я усе кинув, жнива навіть кинув, та до неї. Живу у них, придивляюся до їх життя, а про свою господу й забув. Бачу, живуть вони собі в згоді, в любові і до мене нічого, тілько ніби чого стережуться зо мною, не так, як з батьком, а наче с ким чужим.. щось воно не так, думаю я: чи не я тому причиною? Усе думаю, усе думаю; ні, за собою нічого не бачу; тоді друга думка до мене: от, кажу сам собі: с пса солонини, а з зятя дитини не буває... дарма про ёго; а от дочка так скребе мене по душі, тай скребе! чим, думаю, я не догодив їй? чому вона не так як у людей? у людей і кілько дітей, та гарно, а у мене вона одна, та не ладна... Вже як я не спостерегав, як не примірявся; не зрозумію — чому моя дитина не горнеться до мене? більш пильную зрозуміти, більш почуваю, що серце гірш у мене щимить... От, думаю, правду люде кажуть, що від малих дітей у батьків голова болить, а від великих душа кипить... Знов я став помічать за дочкою якусь зажирливість: дітей нема у них, і достатки є, злиднів не видно, а вона з ранку до ночи все працює, та дбає, та скриню набиває; на що воно? кому треба? хто споживе? Хиба їм на двох мало того, що є у них?... Як почав я от над сім міркувати, чую — еге! верне мене воно і від доньки. Я тоді за шапку, за ціпок: „Про-

щавайте дїти! нехай вам талан росте!“ — сам до старого свого кішла...

— Чудний ви чоловік, Науме! — мовила до ёго Настя: — вже-ж люде на те й живуть, що б робити, та працювати...

— І нехай собі робить і заробляє, та міру знає; на мою вдачу так: зароби собі, скілько тобі треба на прожиток без роскошів, тай годї, а більш і не рвись, нехай ще другим.

— Як-же се так?

— Я вже не тямлю того — як; а менї здається — по божому так; вже-ж і в церкві читає отець Кузьма: „Не собірайте в житницї“.

— А сам він? — перебила Настя.

— Ото-то мене й дратує! с книжок людям одно — а собі друге... чи воно скрізь так? на що-ж ті сьвяті книжки? Е-ех! коли б я був письменний!

— То що б?

— Знав би, як на сьвітї жити; кажуть, усе те в книжках прописано. Я тодї б тямив, що і як людям порадити. Добре письменним бути.

— От-же ваш писарь письменний... — подратував Ілія.

— А пявка... воно правда: от ви й навчіть мене, чому воно так? Значить і письменство не в лад.

Наум вертався до дому ще більш роздратований, ще більш мучили ёго нові питання: чому не всїм людям добре жити? як треба жити? як спекатися лиха? хто винен, що люде бідують? він не міг дати собі жадної поради...

XI.

Коломийцева сестра, Настя, була людина простої, щирої вдачі; сама зросла на селї, серед народу. Тим то і в Горбанївцї вона не цуралася людей; небавом здружилася з дївчатами і стала між ними „своїм братом“. Почала, було, ходити з ними й на улицю, та отець Кузьма косо на те глянув і порадив їй „не шкодити і собі й братові. У нас, — казав він — урядник і становий лихі люде, довідаються, що ви з людьми за панїбрата, зараз почнуть сочити, якого ви духу, чи не баламутите людей проти начальства, чи віруєте в Бога; чи не сїєте в народї „плевел крамоли“.. Послухайте мене, не то побачите — накличете на свою голову лихо; брата за вас зсадять з учительства“.

Натякав на се й писарь Коломийцеві. Мусила Настя не ходити на улицю з дївчатами...

Внадився до Коломийця писарь; спершу він заходив раз на тиждень, далї двічі, а нарештї трохи не щодня. Ілія не цурався ёго; Ілія був чоловік сторожкий, не любив дратувати „начальства“ і хочь інколи і прикро було ёму сидїти цїлий вечер с писарем; одначе він і виду того не показував. Та правду мовити: пан писарь більш залицявся до Настї, та все силкувався манівцями натякати, яка то він заміжна людина, які у ёго великі достатки — і як ёму нудно жити самотою.

— Чом би-ж вам не одружитися? — мовив ёму Ілія.

— Пари Бог не дає; не знайду до вподоби — відповідав писарь.

— Мало хиба дївчат в Горбанівцї, — мовила Настя.

— Дївчат не мало, та не по менї...

— Який-ж бо ви вередливий...

— Не вередливий, а вже-ж не можна менї братися с простою дївчиною, що не вміє нї стати, нї сїсти. Менї треба дружини такої, що б вгадала мою душу, що б була такою осьвіченою як я.. та Бог досї не привів... Писарь зітхнув і пильно глянув на Настю. Настя не помітила нї зітхання нї погляду і не відриваючи очей від свого шиття, мовила:

— Мабуть ви не шукали такої?

— Де її шукати? та й часу у мене нема; за службою нїколи з села вирватись; а в Горбанівцї — хто тут? самі мужички! Тай що с того шукання! сказано — суженої конем не об'їдеш; коли вже кого Бог призначив, то й не шукавши, знайдеш.

Траплялося, що разом с писарем сидїв у Коломийцїв і Наум. Наум мало розмовляв, більш мовчав та слухав, хиба коли не коли шпигне писаря такою приказкою, що того наче шилом вколе. Зате Наум не зводив очей з Настї; куди вона повернеться, де ступить, туди й Наумові очі. Писарь помічав се і ёму здавалося, що Настя більш привітна до Олешка нїж до ёго. Він почав ревнувати! Писарське серце почуло, що воно кохає Настю.

На Миколая з самого обіду писарь до вечера пересидїв у Коломийця і все залицявся з Настею. Він бажав висловитись її, посьвятитись до неї і нїяк не відважувався. Усьміхнеться Настя, у ёго так і закипить коло серця, так і заграє кров, так слова й обсядуть язик; повен рот їх, то нї одно не зірветься з язика, наче вони поприлипали до піднебення, наче хто губи ёму зашив...

С тим вернувся він до господи і цїлу ніч не спав. Настя не

давала ёму спати; вона стояла у ёго перед очима, всьміхалася, очима говорила, дратувала ёго, а він вїяк не набереться відваги! На силу вже перед сьвітом задремав Елисей! і тут знов наснилася ёму Настя: привидїлося ёму, що вона стоїть на рушничку с кимсь. Елисей хоче вгадати с ким? придивляється і пізнає, що то Олешко!

— Не буде сего! нї во вік не буде, не попущу! — скрикнув писарь — прожогом схопився з ліжка, умився, причепурився і побіг до Коломийця.

Ілія був у школї, Настя на базарі... — І тут невдача! — мовив собі писарь і побіг на базар.

— Куди се так? — спитався у ёго Гречаний, стоячи біля своїх воріт.

Писарь відповів якоюсь вигадкою.

— Ось нуте лишень заходьте лїпше до мене, та посьнїдаємо.

Зайшли. У попадї сидїла Настя. Елисей як побачив її, так і занявся! Усе, що ввижалося ёму ві снї, знов повстало в ёго думцї! Він сам себе не тямив! Не йшло ёму на душу сьнїдання; за те прийшла нова сьвітла думка:

— От хто мене і порадить і поможе, поможе! дурний я, що досї не обернувся до отця Кузьми. З сїм словом Елисей налив собі другу чарку горілки, випив і мовив до попа:

— Панотче! треба вам Козарський Ланок?

Отець Кузьма аж підскочив!

— Як не треба! з думки у мене не йде: так-же вражий Олешко наче затявся.

— От-же послухайте мене: будьмо сватами: вам кортить Ланок Олешків, а мене Господь Бог привернув до Коломийцївни. Висватайте за мене Настю — ваш Ланок буде!

— Як-же се ви вчините? — спитався Кузьма.

— Вже я про те знаю.

— Так не можна, треба щоб і я знав, а то я вам висватаю, а ви й забудете про Ланок.

— Убий мене Бог, не забуду! аби Настя моя — Ланок ваш... Мало сего, от ще вам — 50 руб. за сватаннє, 50 за вінчаннє... Берете?

— Я з дорогою душею, — відповів Кузьма, дякуючи в души Бога і всїх сьвятих угодників, що посилають до ёго таку благодать.

— Коли-ж ви? — питався писарь.

— Я хоч і сёгоднї, та тілько як би ви мене запевнили за Ланок... Олешко не продасть...

— Продасть! ми так прикрутимо ёго, що продасть.. Ми не будемо панькатися з ним, та могоричити так як Мошко; ми так зробимо, що мусить продати...

— Як-же се ви так?

— Тодї побачите.

— А нуте бо скажіть, що б не кортїло.

— Громада уся проти ёго; старшина давно гострить на ёго зуби, а я вже зумію підвести Олешка, тілько тут треба, що б і ви помогли...

— А вже-ж поможу...

— Не велика там і поміч; аби написали до благочинного, та до ісправника, що Олешко баламутить людей...

— Що-ж се правда; я давно остерегаю Передерія, що в Олешка не добрий дух проти начальства.

— Ото-ж то й воно... так ми ёго й тее... а вже-ж Ланка з собою не забере.. Нуте-ж, тепер помолимося Богові та й ідїть сватом.

— Готов! готов!

У вечері того-ж самого дня отець Кузьма лебезував коло Настї, сватаючи її за Елисея. Настя й на думцї не мала зробитися писарихою. Одначе вона не відважилася дати прямого гарбуза, а мовила, що нема у неї думки виходити за між, доки бурлакуватиме Ілія.

Гречаний сёго не сподівався. Така близька, така, здавалася вірна надїя і на Ланок і на сто рублїв так швидко зникла!... Вернувшись до господи, він застав Елисея.

— По вас бачу, що нема вдачи.. — мовив Елисей.

— Не можна сёго сказати, — відповів Гречаний — не дала нї отказу, нї приказу... сказала: „подумаю“.

Елисей похнюпився і кілько хвилин сидїв мовчки, наче хмарою обгорнений.

А Гречаний тим часом ходив по хатї і скуб свою бороду. По очах ёго знати було, що він щось пильно мізкує. Нарештї він підійшов до писаря, ласкаво вдарив ёго долонею по плечі і мовив:

— Не журись, Елисей Савич! я певний, що можна справу налагодити на твою руч... Настя тебе не втече... Менї здається, що вона й тепер би згодилася, та якась тут з боку притика є?

— Яка-ж би се? — спитався писарь і погляд ёго трохи повеселїйшав.

— Вгадай.

— Не вгадаю.

— Закохана вона... та чи знаєш у кого? в Олешка.

У писаря аж ноги зімлїли...

XII.

За кілько днів Олешко зайшов до Коломийця. Таким сумним і суворим нїколи ще Ілія не бачив ёго.

— Прийшов поздоровити вас — мовив він якось понуро.

— С чим добрим? — спитався Ілія.

— С тим, що старостів відбули.

— Ви се як знаєте? — здивувалася Настя — сорока вам на хвостї принесла?

— Нї, не сорока, а Мошко; Мошко всё знає. Мошко фактоpує у попа; могоричить мене за Ланок; от воно й виходить, що піп дїлиться з жидом, а жид зо мною. .

Олешко замовк — і якось незвичайно поводьв навкруги очима... Згодя він мовив наче сам до себе:

— Щастє ёго, що ёму гарбуза дали; а то б... тямив би він .. я б ёму ребра порахував.

Коломийцї промовчали на се, чи вони не дочули, чи може й дочули, та не хтїли розводити про се річ.

Згодя Настя пішла до вечернї. Се трапилося в суботу. Наум лишився з Ілією і сидїв понуро мовчки. Ілія й собі мовчав, та спостерегав Наума, вгадував, чого він такий журливий, такий сумний.

— У вас, Науме, — мовив він нарештї щось недобре є на души.

— Чи воно добре, чи не добре — про те не скажу, а тілько важке; хотїв би спекатися ёго, скинути, та не скину... не здолїю.

— Чому?

— Тому, що, бачте, сам тямлю, що селеха с куркою не спаруєш...

— Ви так чудно сёгоднї манівцями говорите, що я й не розумію.

— Хотїли б ви, що б просто я говорив?

Олешко став проти Ілїї і впився в ёго своїми великими, палкими, чорними очима.

Ілія не видержав того погляду, спустив очи в низ і відповів:

— А вже-ж просто.

— Настю вашу хочу сватати! от вам і просто, коли хотїли! чи чули ви таке?

Ілія нехотя подався назад.

— Чого-ж мовчите? — сьміливо якось незвичайно допитувався Наум — що? не рівня? кажіть: чи гарбуз, то й гарбуз?

Ілія не сподївався такого від Наума; нїколи про се й не гадав, нїколи з Настею про се й слова не промовив і не тямив, що відповідати. А Олешко блимав на ёго іскрами з очей і твердив одно:

— Кажіть, кажіть!

— Се, бачте, Науме! така річ.. се вже самої Настї треба спитати, се її дїло.

— А ви — якої думки?

— Я?

— Еге! ви?

— Що-ж я! про мене... як знає... заміж піти не те, що кисличку покоштувати...

Наум мовчки сїв на лавку. Ёму здалося, що Ілія „вертить хвостом", не хоче правди мовити. На серцї у Наума заклекотїло почуттє, похоже трохи на те, яке він почуває до панів і урядників: і в ёго та сама кров, ті самі нелюдські думки, і він с того-ж кодла!.. Помилявся я, гадаючи інакше про ёго, — думав собі Олешко.

Трохи згодя він промовив до Ілії:

— Як-же буде?

— Спитайтесь у Настї...

— Добра рада, і за те спасибі... У Настї; а вже-ж... тілько самому менї боязко питатися, не відважуся; а от ви поможіть менї, спитайте у неї... Завтра, йдучи до церкви, я заверну до вас і почую ваше слово. Ви тілько скажіть їй, що я не Елисей Савич, що без неї не буде менї життя... Прощавайте!

Наум не пішов до господи. З вечера вештався по селу, потім до півночі просидїв у корчмі, хоч до чарки й не доторкався, с корчми знов тинявся до самого сьвіту по селу і видумав одно: що скаже Настя?

— Не рівня я їй, сам добре тямлю, та тямлю й те, що я її кохаю, що в Бога усї люде однакові. Люде повигадували панів і мужиків, а у Бога сёго нїчого нема; люде кажуть: „Кінь с конем", — так що-ж! і в мене-ж душа не яка, людська; а що вона панночка.... Гм! що-ж! Що-ж і менї дїяти? хиба я винен, що вона панночка? що моє серце покохало її? „Мужик, подумає вона, не-

отеса“. А вже-ж!... Ну, а що як згодиться! Господи, який я тоді буду радий та щасливий...

Ледві розвиднялося, Наум сидїв вже під школою на рундуцї, ждав, що б Ілія вийшов відчиняти оконницї... Віком здавалися Наумові години того ждання.

— Нуте! — спитався він, як тілько побачив Ілію на порозї.

— Які ви рані, — відповів Ілія.

— Сон не бере... кажіть швидче...

— Треба, сказала підождати.

— Підождати... — переговорив сумно Олешко. — Довго?

— До тієї осені, хоч до Покрови...

— До Покрови не близько...

З сїм словом Наум рушив до церкви. Усю службу він простояв наче не самовитий: не то що не міг молитися, а навіть рука нї разу не знялася положити хрест. Як ввійшов у церкву, та вставив очи в образ Христа роспятого на хрестї, так до кінця служби й не зводив їх, тілько зітхав глибоко.

— Чого се, Науме, такий смутний? — мовив до Олешка Властён, виходячи с церкви.

— Геть к бісу, ідоле!! — грімнув на ёго Олешко і почвалав своєю стежкою до господи.

XIII.

Наступили різдвяні сьвята.

Елисей Савич, хоч і не відав, що Олешко сватався до Настї, та він був певний, що Настя кохає Наума і через те дала ёму гарбуза. У ёго кілком засїла в голові думка спекатися Олешка, і він усї сьвята тілько те й робив, що гостюючи то в Сластёна, то в Охріма, то в кого інчого, баламутив громадян проти Олешка і вигадував на ёго нісенїтницю.

На другий день Водохрещ збіралася громада перевірити своїх збірщиків і касу; кого зсадити, кого на ново обібрати.

Олешко йдучи на громаду, зайшов до Мошка. За трейтёю чаркою Мошко не втерпів, що б не зняти річ про Козарський Ланок.

— Чи знаєш, Мошку, що я тобі скажу, — мовив Олешко.

— Нну, почую.

— Слухай-же мого останнёго слова.

— Нну, нну...

— Не нукай, вражий жиде, а то я як нукну тебе отсїєю пляшкою по голові, так або пляшка, або твоя голова на двоє!

— Який ти, Науме! сёгоднї! ой вай! мабуть лївшою встав.

— Надопік ти менї отим Ланком, так що примів би межи вічи тобі плюнув...

— Пфе! який ти!... пфе!

— Ось слухай, доки я не пфекнув тебе: що б ти менї до самої Покрови жадним словом і не згадав про той Ланок. На Покрову — я сам тобі скажу. Чуєш? Не доводи-ж тебе Господи хоч одним словом нагадати менї до того часу! Я тебе тодї як те кошеня задушу! Чуєш?

Мошко глянув на Олешка і спостеріг, що він не шуткома веде річ.

— Нехай і до Покрови, я мовчатиму, аби ви — аби Елисей Савич не перебив... він те-ж...

— А що він?

— Хоче Ланок придбати.

— Ось ёму що покажи! Олешко скрутив дулю.

— Він не для себе, він для Гречаного, за те, що б висватав ёму Коломийцївну...

Олешко не всидїв на лаві, схопився і швидче вибіг с корчми.

— Так отак ти!... моїм добром поступаєшся проти мене моєму ворогові!... Олешко скреготїв зубами гірше нїж рипів у ёго під чобітьми сьнїг.

Збентежений, обурений прийшов Олешко на громаду. Хто б глянув тодї на ёго, спостеріг би, що в души у ёго полумєм палає, що він у ту годину сам не свій.

На громадї як на те-ж — повстала колотнеча. Рахунки збірщиків викликали нарікання кількох громадян. За збірщиків вступився Передерій, за громадян Олешко. Передерій слово — Олешко ёму десять.

— Та угамуйся ти, удоде смердячий! — грімнув старшина на Олешка.

— Вгамуйся сам, шершень рудий!

— Отсе так! отсе славно! отсе так на старшину! — лебезував Састён.

— Се так на царське начальство! — озвався писарь.

— Се так на мене! — гукнув Передерій.

— Та як-же се він сьмів так на начальство!

— Ах, він чортів кришеник!

— Ах, він бунтовник! баламут!

Велика більшість громади так і накинулася на Олешка; більш усїх лїзли осою на ёго Сластён, Елисей, та збірщики. Громада забула про рахунки, а збірщики тому й раді і пильнували ще більш розводити огню, більш цькувати Олешка.

— Сего у нас з роду-віку не чувано, не видано, що б хто отаке на начальство! — гомонїв писарь.

— Треба ёму зацїпити рот!

— А вже-ж, треба!

— Як-же так можна!

— Ти чого стаєш на диби! — спитався Олешко у Сластёна — хочеш покривати мошенство? свого тобі мало?... Га? Олешко так зблизився до Сластёна і таким хижим звірем дивився на ёго, що той подався швидче назад.

— Чого тїкаєш? — гукнув на ёго Олешко — правди боїшся!..

— Плюю на твою правду!

— Плюєш! так ось-же тобі, на!

З сїм словом Наум на повен рот плюнув між вічи Слястёнові, насунув шапку і повагом пішов до господи.

— Протестуюся, громадо! протестуюся! — гукав Сластён — такого менї з роду-віку не траплялося! з земцями, з великими панами, з ґубернатором говорив, а нїхто менї в вічи не плював! Люде добрі! заступіться-ж за мене. Зглянтесь на мою наругу!...

— Люде добрі, — загудїли наче рій чмелїв коло дупла.

— Сего так не можна!

— Не можна! не можна!

— Під арешт Олешка, в холодну.

— Під різки ёго.

— Засипать ёму березової каши, такої, що б аж ногами вкрився!

— Хлосту ёму, хлосту!

Писарь помітивши, що громада добре вже нашпигована проти Олешка, мовив: — Ось цитьте, люде добрі, та послухайте, що старшина казатиме.

— Добре, добре, нехай каже.

— По моєму, тут хлости мало — мовив Передерій.

— Мало! мало! — гули громадяне.

— Він показав зневагу громадї.

— Правда, правда!

— Він мене образив! — мовив Передерій.

— Старшину образив, а старшина, ви знаєте, царське начальство — додав писарь.

— Він у нас баламут, людей бунтує! ось нехай Елисей Савич виложить вам усе те, що у його списано про Олешка — мовив старшина.

— Нехай, нехай.

Писарь витяг зза пазухи папір і став вичитувати Олешкові „провинності“: чого там тілько не стояло! зневага громади, неслухняність, непокірливість, баламученнє проти урядників, нехтованнє начальства!... Все те було списано правничою мовою російських канцилярристів. Громада слухала, нічогісінько не розуміла; одначе у сьлїд за Сластёном чутно було голоси громади:

— Так, так! правда!

— Що-ж ёму за се? — спитався Передерій, коли писарь скінчив читати.

— Що-ж ёму? коли, кажете, хлости мало, нехай ще поставить він на громаду відер двоє горілки — радив дїд Охрім.

— Нї, не так! так не можна! Олешко всїм допік, — говорив Сластён — у його й на макове зерно нема шановання до громади...

— Се правда! несеться наче вихор поверх дерева, — додав дїд Семен.

— Треба його приборкати, спинити, а чим його спиниш, такого голїнного? до його нї лайка, нї бійка не пристане. Нам треба його спекатися, відцуратися від його, мовив Передерій.

— Пора, давно пора.

— Як-же його спекатися? — спитався хтось з громадян.

— Вже ніяк, — по закону треба — відповів старшина.

— Звісно, по закону, що б було не гріх, по божому... а якже там по закону? — питався Охрім.

Писарь вичитав закон. Громада тілько й зрозуміла одно слово с того закону: „Сібір“.

Писарь став висловлювати, що громадї закон надає право зробити приговор і заслати непотрібного громадянина на Сібір.

— Коли вже що робити, то робити раз та гаразд — додав писарь.

— А вже-ж лїпше зразу, — мовив Охрім — відтяв зразу і квіт! а то воловодься з ним! На Сібір його.

— І моя така думка, — промовив Передерій — але воля громади.

— На Сібір! — гукнуло кілько голосів.

— Тривайте, люде добрі! — озвався Наумів приятель Василь Коряк: Сібір нїгде не дїнеться, не провалиться. Треба по

божому. За що Олешка на Сібір? нї душегубства, нї розбишацтва, нї крадіжки за ним нема.

— Се правда, — озвався навіть дїд Семен — сего гріх на ёго сказати.

— Єсть за ним ще гірше: царське начальство нехтує — мовив писарь.

— На Сібір! на Сібір ёго!

— Не треба, не треба!

— Шкода чоловіка...

— Кому шкода ёго, — нехай сам за ним мандрує — мовив писарь.

— Та за що-ж?

— За що? Не чув ти хиба? проти царського начальства йде! він гірш душегуба! — твердив Передерій.

— На Сібір! на Сібір ёго!

— Пишіть приговор, усї руки дамо, що б ёго на Сібір.

— Нї, брехня, не всї! я гріха на свою душу не візьму, руки не дам.

— І я не дам!

— І я не дам!

— Еге! так се значить, і ви однїєї з Олешком думки! — промовив писарь — а ну, виходь на бік, хто руки не дасть! Побачимо, хто там проти царських законів, значить і проти самого царя...

Остання писарева грізьба уцїлила в свою мету; нїхто не відважився вийти на бік. Одначе змагання довго ще стояло. Нарештї громада розійшлася, сказавши, що б писарь написав громадський присуд, аби запроторити Наума на Сібір.

XIV.

На такий присуд громади Олешко нїколи не сподївався; почувши про ёго, він спершу не няв віри. — Що-ж я такого вчинив, за що б мене в Сібір? — питався він сам у себе. Яка за мною провинність? що я кому заподїяв лихого? Хиба що пильнував про громадське добро? хиба що сперечався з Сластёном? заступався за людей, не давав кривдити, та не згодився продати попові свій предківський Ланок? Так отсе така правда на сьвітї! а ще кажуть: правда є!...

І той самий Гречаний напучує: „Живи по правдї". От тобі й правда! А може я й не по правдї жив!

Олешко починав сповідатися перед власним сумінням: нишпорив у себе в души, силкувавсь знайти там що таке, що б вимагало на ёго такої нелюдської кари. Не знаходив нічого.

— Та що-ж діяти? чи вже-ж отак живцем і пропасти, віддати себе кровопивцям на поталу, тай мандрувати на Сібір?! Мабуть-же можна поборюкатися ще? мабуть і для них закон є? Повинен бути...

Олешко йшов на пораду до Ілії.

Коломийця глибоко вразила звістка про Наумову пригоду.

— Треба запомогти людині, треба вжити усіх засобів і скасувати сей нелюдський присуд — думав собі Коломиєць і не тямив, з якого боку зайти. — Почну с попа — думав він — піп приятелює і з старшиною і с писарем, а писарь тут усїм орудує.

Ілія вдався до Гречаного заступником за Наума.

— Я в такі справи не втручаюся, — відповів отець Кузьма Коломийцеві — як собі знає громада, а моя хата с краю. І менї по християньству шкода Олешка, велика шкода; та що-ж я вдїю! коли б було знаттє, та ще заздалегідь, то можна б де-кому й мовити, а тепер вже приговор...

— Та приговор ще не написаний, а хоч би й написаний був, то громада має право сама ёго скасувати, наче ёго й не було — мовив Ілія.

— Про се не скажу, не тямлю, се річ правнича, а не духовна... Як собі громада хоче; її сила, її й воля, нам, духовним не можна в такі справи вмішуватися... Тай вам не радив би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже як Бог дасть, так і йде воно, а я молитимуся за Наума.

-- На Бога надїйся, кажуть люде, та й сам не плошай — мовив Ілія — що Бог, то Бог, а що люде й люде. Треба, пан-отче, запомогти Олешкові... Запоможіть.

— Чим-же я запоможу? — питався Гречаний, зложивши на вхрест руки і дивлячись ласкавим привітним поглядом на Ілію.

— Ви сказали б писареві...

— Не послухає; се вам самим лїпше сказати ёму; вас він швидче послухає, та ще особливе, коли б ваша сестриця...

— Нї вже, — перебив Ілія — годї сюди сестру вмішувати.

— А писарь, певне б послухався її, — напучував Ілію Гречаний.

Похнюпившись, пігнав Ілія до писаря.

— Я з дорогою душею; я раднїйший б — лебезував Елисей

Савичь — то що-ж я вдїю! самі тямите, що я тут нїчого, пяте колесо до воза; моє дїло писарське; що громада скаже, те я напишу... А громада уся до одного чоловіка на диби стає проти Олешка; усїм він увірився; до всёго він лїзе, усе ганьбить; старійших людей нехтує, зневажає...

— Так за се на Сібір.

— Звісно занадто вже; та бачите, коли б не такий час... тепер аби що хто трохи проти начальства, зараз ёго і в лабет... бачте велено стерегтись, що б ніхто проти начальства нї слова не сьмів; що б, бачите, духу неслухняності нїгде й не пахло.

— Значить — погибати Наумові?...

— Як Бог та начальство... Їх воля... Ми пошлемо свій приговор до повітового начальства, а з відтам піде у ґубернїю; може там і не затвердять нашого приговору... та ще коли б зумів Олешко підмазати... Тілько — ви ёму не кажіть, що се від мене чули... се для вас тілько... Я вас поважаю, і серце у мене не лихе і Бога в душі маю. Рад запомогти, та нічим. А коли у Наума єсть чим підмазати...

— Де в ёго ті гроші!

— Нема... звісно... а вже-ж і без грошей не вдїє нічого; хто маже той і їде. Не штука й на гроші розжитися, у ёго єсть нивка, поміж с поповою, нехай їй по боку, тай теє... Вже-ж душа милїйша ниви; а отець Кузьма добре б заплатив за неї.

Нї с чим вернувся Ілія від писаря; а Олешко довідавшись про ёго розмову, мовив:

— Нї вже! сего не буде! піду на Сібір, а попові не поступлюсь Ланком.

— Вже-ж я не правник, — мовив Ілія, — а маю надїю на Бога, що коли не в повітовому, так в ґубернському містї, а відкинуть присуд громади!

Ілія сїв і написав Олешкові, як сам умів жалобу на громадський присуд.

Час ішов. В Горбанівцї усї були певнї, що Олешкові не втекти вже від Сібіру.

— Отак, нї за що, нї про що загине чоловік! — балакали проміж себе молодші громадяне.

— Говори-ж! чиста напасть! На Сібір, за що? глум сказати, значить, що б не говорив Сластён, що б не робили наші волостні урядники, а ти собі мовчи, рота проти них не роззявляй... Се-ж до того йде, що споро нїкому життя не стане.

— Прямо що так, чисто — хоч спродуйся, та виходь на Кубань, або на Амур...

— Далекий край...

— А вже-ж далекий, тай тут-же вони, отті сіпаки заїдять наші голови.

— Тепер за їх усї!... у кого кишеня повна, тому все можна, а наш брат хоч умірай... І де та в Бога правда...

— В кишенї, брате, захована.

А Сластён тимчасом, ще більш набірався сили. Пригода з Олешком немов важким каменем придавила усїх молодших громадян: кожен став остерегатися говорити на громадї проти Сластёна та проти старшини і писаря. Люде то були несьміливі, а то наче їм заціпило.

Час ішов.

В повітї затвердили громадський присуд і послали в ґубернїю.

— Довго щось нема нїчого з ґубернїї — говорив отець Кузьма писареві.

— Прийде! хиба у них там тілько й дїла, що про Олешка... прийде; буде по нашому; я певний — коли в повітовому містї за нас, то і в ґубернїї.

— Повинно б так... Слястён хвалився, що він і там дещо... теє...

— Хвалився і менї...

XV.

Прийшла весна. Весняне тепло пригріло і Горбанівців; вигнало їх на поле. Ожила ростина, ожили і люде. Орали, сіяли, сподївалися, що лїто полатає ті дірки, яких наробила довга, голодна і холодна зіма.

— Добра корівчина була у мене, та не догодував до весни, нїчим було — говорив оден — мусив продати... За безцїн взяв Мошко.

— А в мене яких пару назимків Сластён забрав, за те, що дав топлива, та борошна. Тепер би, кому не треба, за тих назімків дав 40 рублїв, а він за десять придбав.. клята ёго душа...

— Збувся й я телицї.

— А я лошицї.

— Що лошицї! лошиця річ наживна, а он Петро Хрущ трох

дїтей збувся; ми думали з якого недугу вони повмірали, а лїкарь як подивився — каже, з голоду...

— А вже-ж з голоду, се я й без лїкаря тямлю, бо знаю, що в Хруща з самої мясниці не стало хлїба, цїлий піст сиділа семя над самою картоплею; і то ще добре, що піп зглянувся, та на відробіток дав.

— Спасенна душа наш отець Кузьма: менї зарадив чотирі мірки картоплі, що б лїтом поставив ёму за те чотирох женцїв... Воно б і нїчого, хоч трохи й сутяжно, та не добре те, що як перебрала молодиця ту картоплю, так половина одійшла гнилої... Не моя вина, каже отець Кузьма, я її не гноїв, сама погнила.

— А вже-ж сама...

— Еге! сама, а ти за гнилу картоплю постачай ёму женцїв, та ще й мовчи.

— А вже-ж мовчи, а то буде те, що з Олешком...

— Пропаде Олешко, занївечать чоловіка.

— Вже ёго й так занївечили, став він на себе непохожий; сновидає немов непритаманний...

— Сновидатимеш, коли знатимеш, що не сегоднї, завтра тебе в путо, тай поженуть з душегубами, та злодїями.

— Великий гріх взяла наша громада на душу...

— І на що ми приставали на той присуд? Шкода!

— Говори-ж, коли-ж страшно й не пристати. Що коли б не пристали, де б тепер ми добули на насїннє ячменю й гречки, як не в Сластёна, хто б нам дав випасів, як би не він?

— Звісно, нїхто б; бо він побрав в оренду і панські і казенні землї; ёго сила; не схоче й не дасть... Де тодї пастимеш скотину... хиба на току?

— Так воно так, та й за Олешка гріх...

— Бог простить, отець Кузьма відмолить нас... сам він радив... Одначе-ж не сталося так, як сподївалися Горбанівцї.

Одного дня писарь, вернувшись з міста, прийшов до Ілїї: по виду було знати, що Елисей Савич вдає з себе великого чоловіка, а то на думцї у ёго якась хмара.

— Добру новину привіз я з міста — мовив до Ілїї.

— Кажіть.

— Олешко виграв справу.

— Як?

— В ґубернїї не затвердили нашого присуду, сказали: нїзащо. Се таки правда, що нїзащо було; я й тодї казав, та мене не послухали.

— Знає про се Олешко?

— Зараз я звістив ёго: дивна річ і не зрадів чоловік, та ще якось с коса, вороже подивився на мене. Наче я в чому винен був, моє діло писарське... Отець Кузьма та Сластён мутили проти ёго.

XVI.

Коли чиї найбільш пішли тепер прахом мрії і надії, так іменно попові: Ланок — немов той вазон, винирнув у ёго с під рук. А був він так близько! тілько Олешка на Сібір — і Козарський Ланок у Кузьминих руках. От-же ота ґубернія вирвала у Кузьми з рук Ланок. Та ще тепер і Олешко, — думав собі Гречаний — набереться сьмілости, ще більш глумитиметься з людей. У голові Гречаного повстали роєм нові думки:

— Се все так накуєвдив Коломиєць — говорив він Передерієві: — він поглумився з нас; у ёго там в ґубернії якась рука є, він вступився за Наума. А чи тямиш ти з якої речи?

— Одним миром мазані — відповів Передерій.

— Усї ми одним миром мазані, та всї такі баламути. Я тобі давно кажу: треба стерегтися того духу...

— Тай стережемося.

— Не бачу сего я: як се „стрежемося“, коли Коломиєць пускає між людей той дух.

— Може й так.

— Не може, а певне, що так. Ражу тобі пильнувати ліпше, та прислухатись, просочити, чому напучує Коломиєць людей? Чого у ёго цїлу зіму збіралися парубки в школї по вечерах?

— Не самі парубки, ходили й жонаті, навіть і я раз заходив; книжки він читав, а люде слухали.

— Еге, книжки, а які книжки?

— Про те не скажу! при менї щось про жука читав, та я гаразд не розібрав, що він там про ёго твердив... а більш не знаю що.

— А я знаю...

Небавом отець Кузьма поїхав до повітового міста; якась там у ёго справа була і до благочинного, і доісправника, і до інспектора народних шкіл.

А тижнїв за два приїхав у Горбанівку ісправник, роспитувати, на що Коломиєць збірав у школу зрослих людей і про що розмовляв з ними?

Саме на Тройцю прийшов до Коломийця приказ переноситися в інше село.

— Що воно за морока отсе, — думав собі Коломиєць : за що земці не злюбили мене? за що другий вже рік турають мене з села в село?

Так би ніхто й не тямив причини, коли б попадя не проговорилася Насті, та не натякнула, що не сьлїд Ілії вступатися за Олешка.

— Так се нам за те? — спиталася Настя.

— А вже-ж за те; се я запевне відаю від самого інспектора.

Небавом, як скінчився в школї іспит, Коломийцї рушили з Горбанівки.

Олешко, провівши їх, вернувся до корчми.

— Давай, Мошку, чвертку! — мовив Наум і взявши повну шклянку горілки, проковтнув її одним заходом.

— Ну, Мошку! — мовив Наум — не забув про нашу умову?

У Мошка аж очи заблищали.

— До Покрови ще далеко, — відповів жид.

— Не твоє діло; не ти змилив слово, я. Купуй тепер і Ланок, і ґрунт, і хату!

Мошко не зразу поняв віри; ёму здавалося, чи не привижується ёму Олешків голос.

— Ви шуткома — спитався він у Наума.

— Не до того менї, що б шуткувати! кажу — купуй.

З'єдналися...

Олешкова земля була предківська, козача, і по закону ёму не можна було її прямо продати нїкому — опріч козакові. Але на се є об'їздки... Мошко взяв з Наума не купчу, а вексел ї.. Олешкові землї пішли на лїцитацію.. Купив їх Мошко за свої векселї...

XVII.

С того самого дня, як Олешко, взявши з Мошка гроші, не відомо, куди зник з Горбанівки, минуло більш року...

Козарський Ланок оперся в руках Гречаного.

Там, де була Наумова хата, виросла добра Мошкова корчма.

Про Олешка якось забули в Горбанівцї; нїхто не відав, де він дївся; не було про ёго нї слуху нї вісті. — Хиба коли-неколи на громадї, як вже начне Састён вельми цупко тягти з громади, то де-хто з молодших стиха промовить: „Нема Олешка! що б то він засьпівав, коли б було отаке почув“.

Не було в Горбанівцї нї сварки на громадї, нї лайки! тихо і спокійно жили люде, спекавшися баламута Олешка...

На Кузьму-Демяна Гречаний що року справляв своЇ іменини. Тут вже на обідї у ёго благочинний, і исправник і становий і інче таке „начальство“.

Торік на Кузьму-Демяна день винявся гарний, хоч і холодний, мороз був, за те ясний. Сонечко підбилося вже геть високо і так привітно дивилося на Горбанівку, наче нїжна мати на своЇх коханих дїток. Задзвонили до служби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити і кілько вже років Горбанівцї сьвяткують сей день, наче яке урочисте сьвято.

Люде зібралися до церкви. Правив благочинний з отцем Кузьмою. Тілько що почали „Иже Херувими“, як на дзвоницї ударено на ґвалт.

— Пожежа! пожежа! — загомонїли люде і раптом кинулися с церкви.

У попа на дворі горіла комора. Поломеннє шугало через двір прямо на будинок.

— Ратуйте, ратуйте! голосила несамовито попадя! біжіть, хто в Бога віруе, до отця Кузьми, нехай швидче ключі несе, у ёго ключі від усіх комір, скринь і комодів!

А в церкві опріч благочинного та Гречаного не зісталося нїкогісенько, бо навіть і діякон і дяк лишили службу Божу і побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти с церкви, доки не скінчать служби. Вони й не правили, а тілько якось нервово шепотїли слова.

— Панотче! давайте ключі швидче, у вас горить! — промовив до отця Кузьми титарь, вбігши у вівтар... комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіді, титарь дістав ключі с кишені поповоЇ ряси, що висїла на кілочку у паламарні і прожогом побіг с церкви.

Отець Кузьма й не стямвся; затрусився і снопом гепнувся на долївку...

На попівському дворі страшенно гоготїло полумя. Огонь с комори перекинуло на стіг сїна. Чорний густий дим закрив сонце... Попадя здіймала до Бога руки і невимовно голосила, аж квилила, люде кричали; конї в стайнях ржали; воли, корови, назімки ревіли, немов скажені. Люде, немов та комашня, сновали, то в будинок, то з будинку, виносячи усе, що попало на очи. Криша на коморі впала на стелю і разом з нею провалилася в комору.

— Ха, ха, ха! — реготався хтось у клунї і плескав в долоні. Ажь ось ворота с клунї відчинилися, на порозї стояв Олешко...

— Олешко! Олешко! Наум! звідкіля ти взявся?! — дивувалися люде і на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав! дурнї! ха, ха, ха!

Олешко реготався несамовито і плескав в долонї.

— Добре горить! важно горить! ха, ха, ха! є де руки погріти! ха, ха, ха! є де люльку запалити! А що добре! чи й мій Ланок тут згорить! Ха, ха, ха! А Настя де? де Настя? Отам? там?...

Олешко вказав на стіг сїна, що вже палав навкруги; розігнався що сили було і плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертве, обгоріле Олешкове тїло.

17/29 IV. 1885. О. Я. К—ИЙ.

L' Idée Russe par Vladimir Soloviev.

(Конець)*).

IV.

Не треба на останку прибільшувати сих песимістичних опасок. Росія не промовила ще останнёго слова, не зреклася ще основи свого биту, любові і віри своїх молодечих літ. Вільно ще відкинути сю полїтику самолюбства і підлоти, що мусить довести її до знехтовання її місиї історичної. Продукт фальшований, званий опінїєю прилюдною, фабрикований і продаваний дешево опортунїстичною пресою, ще не приглушив у нас сумлїння народного; — Росія ще може дати справжнїй вираз справжнёї своєї ідеї. Не треба її далеко глядїти — вона тут близько справжня ідея ро-

---

*) див. „Правда“ вип. I. 1890. стор. 37.

сийська, стверджена релігійним характером народу, прэречена наче і вказана найзнатнійшими особами дієвими нашої історії. Коли-ж се не вистарчить — то єсть обявленне Боже; не — наче б воно було промовлене про Росію, навпаки мовчанне єго вказує нам праву дорогу. Коли нарід ізраельский єсть одиноким народом, котрим опікувалося провидїнне Боже; коли причина биту того народу була не в вїм самім, але в обявленню христіянства, котре він пригoтовляв, коли в новім завітї не говориться вже про жадну народність виметно, а навпаки бачимо рішуче вимаганне, що не повинно бути нїякого антаґонїзму національного; чи-ж с того не можемо додумуватися, що в думцї передвічного Бога, народи не істнують поза своєю орґанїчною і живою єдностю, поза людскостю? А коли так воно єсть в очах Бога, так повинно бути для народів самих, о скілько вони бажають зреалїзувати свою справжню ідею, котра не єсть нїчим іншим, як їх битом в думцї передвічного Бога.

Причина биту народів не находиться в них самих, але в людскості, бо ті причини биту не лишені реальної сути. На останку всї зоольоґи знають звірята (приналежні в більшій частинї до кляси підрядної actinozôa: медузи, полїпи і т. і.), котрі властиво суть орґанами ріжними, з окрімним способом життя, так що звіря комплетне істнує тільки в виобразнї. Такий був спосіб биту людей перед христіянством, коли дїйсно були тільки „disjecta membra“ чоловіка унїверсального, поколїння і народи розлучені то злучені силою зверхнёю, тодї коли справжня есенціональна єдність людскості була тільки обіцянкою, ідеєю пророчою. Одначе ся ідея стала тїлом тодї, коли предком всїх істот став Христос. — С того часу, як істнує велика родина людська, тїло унїверсальне Бога-чоловіка істнує дїйсно на землї. Правда, дїйсна орґанічна єдність не єсть доконала, але вона намагається стати доконалою і до того наближається, росте, розширюється на зверх, розвивається у внутрі. Людскість не єсть вже більше un être de raison, христіяньство, церква збірна єсть формою сеї єдности, нарядом і заразом істотою.

Мати участь в життю церкви збірної, в розвитку великої христіянської цівілїзації, мати участь після сил і здібностей власних, се одинока правдива мета, правдиве послаництво кожного народу. Єсть се правда очевидна, що ідея виметного орґану не може єго відособнювати і удержувати в антаґонїзмі з іншими орґанами, але що єсть причиною її єдности і солїдарности з усїма частинами живучого орґанїзму. І с христіянського становища не

можна заперечити приложення сеї зовсім елементарної правди до цїлої людскости, котра єсть живим тїлом Христовим. Тому то Христос, признаючи в перших своїх словах до апостолів суть і покликане всїх народів (Єв. Маѳея XXVIII, 19), не звернувся і не післав учнїв своїх до жадного народу особливо, а се тому, позаяк для Него істнували народи тільки в своїй єдности орґанїчній і моральній, яко частини одного тїла духового і реального. І так правда християнська стверджує бит неустанний народів і прав народних, порікаючи національну пристрасть, котра для народу єсть тим, чим самолюбство для одиниці, засновиною лихою, що змагає до відособнення істоти поодинокої, перемінюючи відрубність в роздїл, а роздїл в ненависний антаґонїзм.

V.

Нарід російський єсть народом християнським, отже що би добре пізнати справжню ідею російську, не треба питати, що Росія зробила про себе і задля себе, але що повинна робити в імя християнських засновин, які визнає, і для добра християнства загалом, до котрого належить.

Що би гідно сповнити сю місію, повинна Росія війти серцем і душею в се життє спільне сьвіта християнського і вживати всї свої сили народні до зреалїзовання в спілцї з іншими народами тої єдности доконалої і загальної роду людського, котрої несхитну підвалину маємо в церкві Христовій. Одначе дух самолюбства народного не позваляє так легко пожертвуватися. Найшов він у нас спосіб зміцнитися, не зрікаючись явно характеру релїгійного, властивого народности російській. Не тільки признають, що нарід російський єсть народом християнським, але голосять с пересадою, що нарід сей єсть народом християнським „par excellence“ та що церква єсть справжнёю підвалиною нашого життя народного; одначе се тільки тому, що би додати, що церква єсть тільки у нас, що ми тільки маємо монополь віри і життя християнського. Таким робом церква, котра єсть дїйсно несхитною скелею єдности і солїдарности загальної, стається для Росії охоронною твердинею задля тїсного партикуляризму народного і часто навіть вигідним нарядом самолюбної і ненависної полїтики.

Наша релїгія єсть справдї правовірною о стільки, о скільки проявляється у вірі народу та в честі, віддаваній Богові; церква російська, скільки зберегає правди віри, непереривність наступства апостольского і важність тайн, має участь в єдности церкви

збірної, заложеної Христом. А коли на жаль та єдність у нас тільки пасивна і не входить в живу діяльність, то се тому, що споконвічні кайдани вяжуть тїло нашої церкви в огидливого трупа, котрий її дусить і затроює своїм роскладом.

Інституція офіціяльна, яку репрезентує наш уряд духовний і наша школа теольоґічна, котра за всяку цїну піклуєть ся зберегти свій окрімний і ексклюзивний характер, не єсть зовсїм живою частиною справдешнєї церкви збірної, заложеної Христом. Що би показати, чим вона єсть дїйсно, відступаю перо авторові, котрого сьвідоцтво має в сїй справі виняткову вагу. Се оден с проводирів найзнатнїйших „партії російської“, горячий патріот і ревний православний, яко славянофіл завзятий противник Заходу в загалї, а особливо римської церкви, ненависник папізму і ворог єзуітів І. С. Аксаков. І. С. Аксакова не можемо підозрівати о думки неприязні, о пересуди до нашої народної церкви яко такої. З другого боку, хоч подїляв помилки і пересуди свого табору, Аксаков стояв висше звичайних панславистів не тільки талантом своїм, але й своєю доброю вірою, щиростю своїх думок і своєї мови. Довго просьлїдувала ёго адмінїстрація, засуджено ёго на 12-лїтне мовчаннє, та ледве в останнїх лїтах життя дістав він наче особистий а все-ж проблєматичний привилей, що позволено ёму друком оголошувати свої думки.

VI.

Послухаймо отже сего сьвідка щирого і добре ознаємленого. Опер він свій суд на довгій низцї неперечних фактів, котрих тут не наводитимем, бо ёго слова нам вистарчать:

„Наша церква з огляду на свій уряд виглядає наче величезне бюро або канцелярія, котра прикладає до пастьби стада Христового всї процедури бюрократизму нїмецького с цїлою фальшивостю офіціяльною, якою він визначаєть ся. Уряд духовний орґанїзований наче департамент адмінїстрації сьвітської, а мінїстри церковні зрівнані з мінїстрами державними; отже церква перемінюєть ся небавом у функцію власті сьвітської, або радше вступає в службу держави. Для ока нїчого більше не зроблено, тільки заведено лад потрібний в церкві, одначе в дїйстности видерто душу сїй церкві. Ідеал уряду справжнёго духовного заступлено урядом просто зверхнїм і обпертим на формальностях. На останку не промавляємо тут лише про власть сьвітську, але і про ідеї сьвітські, які війшли до нашої духовної громади і так заволодїли душею і умом

нашого духовенства, що місія церкви в її живім і справжнім значінню стала ледви зрозумілою для духовенства. Маємо осьвічених духовних, котрі впевняють, що наше життє релігійне не зовсїм управильнене державою і тому взивають державу, що би видала нові закони і правила для церкви. А вже ж і в сучасних законах державних маємо більш тисячки артикулів, що тикаються опіки держави над церквою і приписують функцію поліції в справах віри і побожности".

Наші закони оголосили власть сьвітську „опікункою доґм пануючої вїри і сторожем ладу в церкві сьвятій". Бачимо сего сторожа с піднесеним мечем, готовим покарати всякого, хто би поважився видобувати с під тої ортодоксії, установленої не так с помочю сьв. Духа, як с карним законом російської держави. Там, де немає єдности живої і внутрішнеї, там може віруваннє зверхнє піддержувати тільки сила і поступ".

Задля страшного просьлїдовання штундистів на Українї урядом духовним і сьвітським промовляє Аксаков такі слова живого обурення:

„Гасити тюрмою бажаннє душі людської, коли нема чим її заспокоїти, відповідати тюрмою щирій потребі віри, питанням розбудженої думки релїгійної, доказувати тюрмою правду православія, се значить тільки, як руйнувати самі підвалини православія і складати оружє перед побідною штундою".

А однак показується, що право карне с тюрмою, котра так зворушила нашого патріота, єсть абсолютно потрібне задля піддержання „пануючої церкви". Найщирші і найрозумнїйші оборонцї сеї церкви (н. пр. історик Поґодін, цитований разом з багато іншими нашим автором) признає явно, що коли б вільність релїгійна раз була заведена, половина селян православних перейшла б на р о с к о л, се б то секту старовірцїв вельми численну, хоч вельми просьлїдовану, а половина людей осьвічених стане католиками.

„Що значить така вїра, питається Аксаков, що половина вірних „православної церкви" належить до неї тільки про око, що сї люде остають в сїй церкві тільки с переляку перед карою. Таке то єсть становище нашої церкви! Становище негідне, сумне і страшне! Як багато сьвятотатств по церквах, скільки гіпокризії замісць правди, страху замісць любові, зіпсуття під покришкою зверхнёго ладу, злої віри в оборонї насильної справжнеї віри, яка неґація в церкві самій засновин життя церковного, підстави її биту, брехнї і невірства там, де всё повинно істнувати, жити, двигатися правдою і вірою. Небеспечність найбільша не в сїм, що лихо роскорі-

нилося проміж вірних, але в тім, що се лихо здобуло собі право горожанське, що се становище церкви витворене законом, що така аномалія єсть насьлїдком конечним правила, принятого державою і самою нашою суспільностю“.

„Загалом у нас, в Росії, в справах церковних, так як в інших, дбають найбільш про зверхність, про decorum і се вистарчає нашій любові для церкви, нашій лїнивій любові, нашій оспалій вірі. Радо добровільно замикаємо очи і в нашім слабодушнім страху перед скандалом, бажаємо закрити перед власними очима так, як і перед цїлим сьвітом се лихо, що під принадною покришкою наче рак точить живущу частину нашого орґанїзму релїгійного.

„Нїгде нема сеї огидливості до правди, що в нашого уряду духовного, нїгде такого сервілїзму, як у нашої єрархії духовної, нїгде „спасительна брехня“ не використується на більші розміри, як там, де від усеї брехнї повинні відвертатися з огидливостю. Нїгде може під позором обережности не допускають тільки компромісів, що збавляють церкву поваги і власті. А найважнїйшою причиною сего, — недостача віри в силу правди“.

„Усю ту нужду нашої церкви — і се саме найважнїйша точка — ми її відаємо і відали, зжилися з нею і живемо в мирі. Але сей соромний мир, сї соромні компроміси, не можуть забеспечити супокою церкві і з огляду на правду вони означають поразку, коли не зраду“.

Після оборонцїв нашої церкви, вона єсть вівчарнею великою, але невірною, котрої пастирем єсть поліція, силою і кнутом заганяючи до неї заблукані вівцї. Чи образ такий відповідає справжнїй ідеї Христової церкви? А коли нї, і коли наша церква не єсть вже церквою Христовою, чим-же вона єсть? Інституцією державною, котра може бути пригідна інтересам державним і карности моральній. Але не забуваймо того, що в церкві невірство засновинам жизнедавчим не може остати бескарним, а коли тут допускається брехнї, то допускається брехнї супроти Бога а не людей! Церква невірна завітові Христовому єсть с цїлого сьвіта з'явищем найменше плодотворним і анормальним, наперед словом Божим осудженим. Церква, котра єсть сама частію держави „царства міра сего“, абдикувала з місії своеї і мусить подїляти долю царства сьвітового, не має в собі жадної підстави биту, сама себе засуджує на неміч і смерть“.

„Сумлїннє російське не має волї в Росії, думка релїгійна остає в оспалости, дух смерти заступає тут духа животворячого,

а меч духовний — слово — ржавіє, замінений мечем желїзним держави а около сьвятинї Божої замісць ангелів Божих, що стережуть входу і виходу єго, бачимо жандармів та іспекторів полїції — тих сторожів доїм правовірних, тих директорів нашого сумлїння".

А се останнїй добуток сего страшного досьлїду:

„Духа правди, духа любові, духа життя, духа волї — єго тху спасенного лишена церква російска".

VII.

Інституція, котру лишив дух правди, не може бути справжнєю церквою Божою. Що би се пізнати, не треба вирікатися батьківської віри, не треба покинути побожності нашого народу, єго сьвятих традицій, всїх сьвятощів, які він шанує. Навпаки се очивидно, що одинокою речею, яку повинні ми пожертвувати правдї, се той уряд псевдодуховний, так добре схарактеризований нашим православним автором — той уряд, котрого підвалиною єсть сервілїзм і інтерес матеріяльний, а способом дїяльности — підступ і насильство.

Сістема урядова матеріялїзму, що опералася виметно на брутальній силї збруї і не рахувалася з силою моральною вільної думки, ся сістема матеріялїстична раз довела вже нас до поразки Севастопольскої. Сумлїннє народне, репрезентоване вірно своїм володарем, відозвалося голосно. Росія каялася і піднялася дїлом справедливости — визволеннєм селян. Сей акт, що останеться по вік славою великого царювання, єсть однакож лише почином. Справа визволення суспільного не може обмежатися до ладу матеріяльного. Тїло Росії вільне, але дух народу дожидає ще свого 19-го лютого. Одначе не самим тільки тїлом, не самою лише працею чисто матеріяльною може Росія довершити свою місію історичну і манїфестувати свою справжню народну ідею. І як-же би вона проявила ся бесталанна ідея російська, замкнена в тїсній вязницї, лишена воздуха і сонця і стережена завидливими і злосливими евнухами.

Кардинальні похибки в недовершенім дїлї Олександра II можна поправити не поворотом до царювання Миколи I. і насьлїдованнєм похибок сего великого монархи. Не треба іскушати провидїння, зубуваючи скоро історичні докори, які нам вчинило. Можемо сподїватися, що дух релїгійний, добра воля і здоровий розум теперішнєго царя не позволять, що би він наставляв ухо

дорадникам, що раді би ёму накинути нещасну полїтику засуджену і покарану під Севастополем.

Визволеннє релїгійне і інтелектуальне Росії єсть актом, котрий накидається сёгодня нашому урядові с такою конечностю, як визволеннє селян накидувалося перед трийцяти роками царюванню Олександра II. І підданство мало час, в котрім було потрібне і хосенне (?). Так само опіка офіціяльна, наложена духові народному в Росії, могла бути добродїйством (?!), коли сей дух був ще малолїтний; сёгодня може ёго тільки вдавити. Годї безнастанно повторяти, що наш народний орґанїзм здоров і сильний, так як конечно треба би бути слабим або недужим, що би можна бути задавленим.

Які б не були внутрішнї добрі прикмети російського народу, не можуть вони дїлати нормально, доки сумлїннє і думка ёго будуть знесилені ладом сучасного угнїту і обскурантизму. Передовсїм треба зробити вільний приступ воздуху і сьвітлу, знести штучні перепони, що держать духа релїгійного в відособненню і безсильності, треба промостити дорогу до справжнёї і живої правди.

Одначе правди бояться, бо правда єсть католицька, се б то загальна. Бажають конечно мати окрімну релїгію, російську віру, царську церкву; але-ж бо тут о саму сю церкву зовсїм не росходиться, лише бажають зберегти її яко атрибуцію і санкцію ексклюзивного націоналїзму. Одначе сї, що не хотять свого самолюбства народного пожертвувати загальній правдї, не можуть і не повинні зватися христіянами.

Обходили у нас торжество девятивікових роковин христіяньства в Росії. Мабуть се заранє торжество. Деякі патріоти мовили, що хрещеннє сьв. Володимира, так спасенне для ёго, остало для ёго народу лише хрещеннєм водою, і що треба нам ще вдруге охреститися духом правди і огнем любові; і дїйсно се друге хрещеннє єсть конечно потрібне, хоч не для Росії цїлої, то бодай задля сеї частини суспільності, котра дїлає і промовляє тепер замісць неї. Що би стати христіянською, повинна вона виречися ідолопоклоньства, менше може грубого, але не менше нерозумного і шкідливого, як ідолопоклонство наших поганьских предків, полишене сьв. Володимиром. Розумію під тим новим ідолопоклоньством сю пошесть націоналїзму, котра каже народам віддавати честь Божу власному їх образові замісць найвисшому Богові.

VIII.

Що би піддержати і заманїфестувати християнський характер Росії, треба нам рішучо покинути божище сего віку і пожертвувати правдивому Богові наше народне самолюбство. Провидїннє поставило нас на винятковім становищі і умовах, котрі повинні сю жертву зробити повнїйшою і успішнїйшою. Єсть закон моральний елементарний, що накидується одиницям і народам, виражений в сїм слові євангелії, котре наказує нам перед довершеннєм жертви на престолї, зробити згоду з братом, на нас загнїванним. Нарід російський має брата глибоко враженого *). Нам треба погодитися с тим народом братнїм, а ворожим, що би роспочати жертву самолюбства народного на престолї збірної церкви. Се не справа чуття, хоч і чуттє повинно найти місце в усїх обставинах людських. Одначе поміж полїтикою сентіменту а полїтикою еґоїзму і насильства єсть середнїй термін: полїтика морального обовязку і справедливості. Не хочу тут дослїджувати претенсій Поляків до відбудовання своєї давної держави, анї докорів, які можуть їм вчинити справедливо Росіяне. Не расходиться тут о зреалїзованнє проблематичних плянів, але о неперечну і очевидну несправедливість, якої мусимо зречися конечно. Розумію тут погану сістему обрусєнія, котра не тикається вже самої автономії полїтичної, але нападає народний бит, добірається до самої души народу польского. Обрусити Польщу, се значить убити нарід, що мав вельми розвиту сьвідомість почуття народного, котрий мав славну минувшину, випередив нас в духовім розвитку, та ще й сегодня не уступає перед нами в роботї лїтературній і науковій. А хоч при таких умовах наконечну мету нашим обрусителям на щастє не можливо осягнути, все-ж таки усе те, що задля сеї мети робиться, єсть поганим злочинством. Се тіранське обрусєніє злучене тїсно с ще більш тіранським просьлїдованнєм греко-унїятської церкви і се єсть справжнє народне злочинство,

---

*) Автор має на думцї Поляків та забув згадати про близших єму ще братів Українців-Русинів, до котрих сістема обрусєнія прикладається ще більш абсолютно. Слово українське прогнане з уряду, церкви, школи і життя прилюдного, цензура не допускає нї одного поважнїйщого і кращого твору, а лише нїсенїтницї, що б діскредитувати українське письменство; не дає дозволу видавати часопись, не позволяє на театральні вистави в українських ґубернїях і т. і. Чи-ж с тим братом не треба поладити, що поніс культуру с полудня в темну північ і допоміг великому князївству московському стати могучою европейською Росією?! — Ред.

котре важко налягло сумлїннє Росії й знесилює її моральну снагу.

Бачили ми великі народи, що довго відносили побіди в несправедливій справі. Одначе здаєть ся, що провидїннє дбало про спасеннє нашої душі народної, хоче нам показати зовсїм наглядно, що сила навіть побідна не варта нїчого, коли нею не кермує чисте сумлїннє. Наш гріх історичний збавив нашу останню війну практичних добутків так, як і користі моральної; стежив на Балканах наших побідних орлів і спинив їх перед мурами Царгорода, відбираючи нам порив і певність себе, яку дає народові чеснота і вірність своїй місії. Сей гріх засудив нас замісць побіди, здобутої геройством, на пониженнє на конґресї берлинськім, а на останку прогнав нас с тої Сербії і Болгарії, котрі ми бажали визволяти, пригноблюючи з другого боку Польщу (і Україну! — Ред.).

Ся сістема гноблення, прикладана не тільки до самої Польщі, єсть не тільки лихом сама про себе, але стає ще більшим лихом задля явної суперечности, в яку попадає з ідеями визволювання і безкористної опіки, що собі все приписує полїтика російська. Ся полїтика очевидно пересякла навскрізь фальшом і обманою, що відбирають її всяку вагу і роблять неможливими всї тревалі успіхи. Годї бескарно виписувати на своїм стягу поклик волї народів славяньских і інчих, коли видераєть ся волю народну Полякам (і Українцям — Ред.), волю релїгійну уніятам і дісідентам російським, права горожанські жидам.

Серед таких обставин з замкненими устами, з завязаними очима, роздертою душею, через супротивности і грижу сумлїння, не може Росія йти до довершення свого дїла історичного. Двічи нас строго напімнули — раз в Севастополї а пізнїйше ще серед важнїйших обставин — в Берлинї. Не треба ждати третьої пригадки, котра могла б бути останньою. Каятися гріхів історичних, сповнити вимоги справедливости, виречися раз еґоїзму національного, покинувши полїтику обрусительну і приймаючи без застереження вільність релїгійну — се одинокий спосіб для Росії приладитися до обявлення сьвітові і зреалїзовання своєї справжньої ідеї народної, котра (не треба сего забувати) не єсть анї ідеєю абстракцийною анї сьлїпим фаталїзмом, але єсть передовсїм обовязком моральним. Ідея російська і місія Росії, як відомо, не може бути чим іншим, як терміном означеним христіяньскої ідеї.

IX.

Від трийцяти чи сорока літ менше-більше письменники більш або менш замітні, у Франції і в Росії проповідують нам якийсь християнїзм*) і якусь церкву ідеальну, духове царство вільного братерства і доконалої любові — певно, що се єсть ідеал або будущина церкви. Доктрина сїх авторів єсть пророцтвом; одначе що би не була пророцтвом фальшивим, повинна нам вказати просту дорогу і добрі способи до осягнення сего абсолютного ідеалу. Ідеал, коли не єсть чимсь більше, як сонною марою, не може бути чимсь іншим, як можливою до зреалїзовання доконалостю даної речи. Чи-ж іменно, вирікаючись минувшости церкви збірної і знївечуючи її теперішнїй образ, мали б ми дійти до царства ідеального братерства і доконалої любові? Було б се приложеннєм доволї невідновідним права про убийство вітця, котре кермує нашим смертним життєм. В сїм життю, условленім зопсованою природою, нова ґенерація аж тодї вважатиметься певною дїйстности, коли спроможеться виперти з неї своїх предків і тому се істнованнє треває так коротко.

Коли Кроноса, що порубав і замінив старого Ураноса, замінив відтак Зевес, котрого не спромігся він пролигнути, то новий бог вступив на престіл на те тільки, що би діждати ся тої самої долї. Такий єсть закон життя фальшованого і виродного, життя, котре бодай би лїпше й не істнувало, коли єсть скорше смертю, як життєм; тому-то людскість, утомлена сею безмірною нуждою, дожидала з жадобою як свого спасителя Сина Божого, котрий би не був суперечником свого Вітця. А тепер, коли прийшов сей Син, що не замінив Вітця, але єго прославляє, і дав право безсмертного життя відродженій людскости, і збірній церкві, хотїли б завести до тої самої церкви, до того самого орґанїзму справжнєго життя, скасоване право смерті!

Справдї, в збірній церкві мунувшина і будущина, традиція і ідеал не тільки не виключають себе обопільно, а навпаки, вони конечно потрібні, що би видати добру сучасність людскости, її теперішнїй бит. Побожність, справедливість і любов, вільні від уся-

---

*) Розумію що до Франції те, що д. Anatol Leroy-Beaulieu так добра назвав „обскурна і безсильна шкода Bordat-a Dumoulin-a Huet-a“ (V. католики лїберальні стор. 182). В Росії сею ідеєю перенявся Хомяков, котрий свого справжнєго таланту вжив до спопуляризовання тих ідей, надавши фальшивий вигляд правовірности грецько-російській.

кої зависті і ривалїзації, повинні утворити нерозривний звязок поміж трема головними засновинами суспільности і історії: поміж засновинами давної єдности людської а сучасної ріжнородности, а на останку поміж тими а засновинами, що заповідають сущільність людскости в будущині.

Засновини минувшини або **вітцївства** зображує в церкві **сьвященство**, отці духовні старі чи давні (par exellence presbyteri, seniores), заступники на землї вітця небесного. А для церкви збірної або католицької повинно істнувати сьвященство енеральне або інтернаціональне, сцентралїзоване в особі спільного вітця всїх народів, пастиря загального. Само про себе, що сьвященство народне не може заступати яко таке вітцївства загального, яке повинно з'єднати всї народи. Що до з'єднання ріжних клєрів народних в одно вселенське тїло, то се може зреалїзуватися тільки в однім огнищі інтернаціональнім, справжнїм і постійнім, котре могло би правом і дїлом опертися всяким тенденціям партикулярним.

Єдність реальна семьї може істнувати тільки способом правильним і постійним, коли має спільного вітця або якого ёго заступника. Що би з одиниць і з народів утворити семью, справдешнє братерство, засновини вітцївства релїгії повинні бути зреалїзовані тут на землї в церковній монархії, котра могла би справдї згромадити коло себе всї елємента народні та індивідуальні і все служити їм як живий образ і вільна орудина вітцївства небесного.

Загальне сьвященство з найвисшим пастирем, яко єдине живе огнище, відновлює нам перший вік людскости, коли всї народи були справдї з'єднані спільним походженнєм, єдностю ідеї релїгійної і законів життя. Така єсть справжня минувшина, котра не тяжить на сучасности, але творить її несхитною підвалиною і не виключає будущини, а дїйсно з нею з'єднана. Що до сучасної людскости, добачаємо серед неї напрямок ріжнородности народів до творення окрімних держав або орґанізмів, котрі мали би яко певні незалежні огнища власть сьвітську або уряд часовий, що заступає і кермує акцією з'єднаною народних сил. Справи людскости загалом не істнують для держави і сьвітської власті, котрої повинности обмежаються до частини роду людського, котрою вона верховодить. Збірна церква, зберегаючи с підмогою свого сьвященства, з'єднаного в найвисшім пастирі, релїгію спільного вітцївства, велику будущину роду нашого, не виключає сучасну ріжнородність народів і держав. Така єсть тільки ріжниця, що церква

ніколи не дасть санкції (а в тім єсть вона орґаном вірним правди і волї Божої) суперечкам і боротьбі ріжних народностей, яко умові биту людської суспільности. Справжня церква все засуджуватиме доктріну, котра не бачить нїчого висшого по над інтереси національні, се нове поганьство, що з народу творить нове божество, сей фальшивий патріотизм, що бажає замінити релїгію. Церква признає права народів, борючись проти самолюбству національному, шанує власть державну, супротивляючись її абсолютизму.

Ріжниці національні мають істнувати аж до кінця віків, народи повинні тревати яко члени дїйсно ріжні в загальнім орґанїзмі. Одначе і сей орґанїзм повинен також сам дїйсно істнувати. Велика єдність людська не повинна істнувати тільки яко розуміннє абстрактне, але повинна приняти на себе тїло суспільне відоме, що дїлає атракцийно, явно і безнастанно, що би управляти багатьма силами відсередніми, які шарпають і розшматковують людність.

Що би дійти до ідеалу єдности доконалої, треба обпертися на єдности недоконалій, але дїйсній. Поки злучимося на волї, злучімся в послуху. Що би піднестися до загального братерства, повинні народи, держави і володарі піддатися найперш синівству загальному і признати тим моральну власть спільного вітця. Забути про чуттє, яке народи винні релїгійній минувшинї людскости, се було би лихим вїщованнєм їх будущини; хто насилує повиности дитячого чуття, сей не скріпляє братерства, а розриває звязки братнї.

Справжня будущина людскости, над якою маємо трудитися, се братерство загальне, що походить з загального вітцївства через синівство (filiatio) безнастанне моральне і суспільне. Що би зреалїзувати довершений ідеал, повинна та будущина злучити користі сучасного життя с правами будущини, а та будущина була по всяк час репрезентована в церкві господнїй справжнїми пророками. Суспільність Господа з людьми або церква збірна (в найширшім значінню того слова) має в сьвященстві орґан своєї основної єдности релїгійної, а у сьвітській власті орґан своєї сучасної многости народної; тому повинна вона проявити свою єдність і цїлість, вільну і доконалу устами пророків, натхнених духом Божим, що би просьвітити народи і їх провідників, вказуючи їм безнастанно справжнїй і довершений ідеал людської суспільности.

X.

Сучасно являються три терміни биту суспільного в справжнїм життю збірної церкви, кермованої разом сими трема факторами: власть духовна пастиря загального (начальника непохибного сьвященства), що репрезентує справжню минувшину людскості; власть сьвітська володаря народного (голови держави), що скупляє в собі і персоніфікує права і повинності сучасні; на останку незалежне і самостійне послаництво пророка (голови натхненої суспільности людської в своїй єдности), що заповідає зреалїзованнє ідеальної будущини людськости. Згода і дїяльність гармонїйна тих трех головних факторів, се перша умова справжнёго поступу. Найвисший пастирь репрезентує справжне вітцївство небесне, а не фальшиве вітцївство того Кроноса (часу) старинного, що поїв свої дїти. Навпаки він добачає своє життє в їх життю. Зберегаючи і стверджуючи несхитну єдність традиції, найвисший пастирь не має потреби виключати анї леґальних користей сучасности, анї благородних змагань до доконалого ідеалу; що би добре берегти минувшину, не треба накладати кайдани сучасности, анї зачинятися перед будущуною. Коли начальник держави з свого боку гідний свого становища, повинен думати і дїлати яко справжнїй син збірної церкви (репрезентованої найвисшим пастирем), а тодї стається справжнїм орґаном сина і передвічного царя, Того, що сповняв волю Вітця а не свою, котрий хоче бути тільки прославленим, прославляючи Вітця. На останку ініціятор вільний суспільного руху поступового, пророк, коли не зраджує свого великого покликання, коли своє індівідуальне вітхненнє погодить з загальною традицією а свою свободу з справжнёю свободою дїтей Божих, с пошаною власті сьвятої і справедливою пошаною леґальної власті і законів, стаєтся справжнїм орґаном сьв. Духа, що промовляв через пророків і оживляє загальне тїло Христове, наповняючи ёго бажанєм найвисшої доконалости. Чим тїснїйше з'єднаннє сих трех одночасних заступників минувшини, сучасности і будущини людської, тим певнїйша побіда церкви збірної над фатальним законом часу і смерті, тим тїснїйший звязок, який лучить наше земське істнованнє з вічним життєм пресьв. Трійцї.

Так як в Трійцї кожна с трех осіб єсть доконалим Богом, а однак задля абсолютного сполучення єсть тільки оден Бог, так що жадна с трех осіб не має окрімного биту і не находиться нїгде поза справжнёю єдностю і єсть нероздїльна від двох інших осіб, так

само кожна є поміж тих трех достоінств теократичної суспільности має справжню суверенність. Одначе так само не повинні бути три абсолютні і ріжні від себе власті в загальній церкві або якій небудь їх части, позаяк сї три репрезентанти суверенности божеськолюдської повинні бути абсолютно солїдарні між собою, і творити тільки три орґани одного і того самого тїла суспільного, що сповняють три основні функції одного і того самого збірного життя.

В пресьв. Трійці третя особа вимагає перших дві в своїй єдности. Так повинно бути в суспільній трійці. Вільна і доконала орґанїзація суспільности, що єсть заданнєм справжнїх пророків, потребує єдности і солїдарности сьвітської і дочасної власті церковної і державної, християнства і народностей. Отже ся єдність вже не істнує. Її знївечив бунт Сина проти Вітця, фальшивий абсолютизм держави національної, що бажав бути всїм, хотїв бути сам оден, абсорбуючи власть церкви і гноблячи суспільну волю. Фальшиве царство породило лжепророків, а абсолютизм антісоціяльний держави породив очевидно індивідуалїзм антісоціяльний поступової цівілїзації. Великий звязок суспільний, розірваний народами і державами, не може довго удержатися для одиниць. Товариство людське перестає вже істнувати для кожного чоловіка яко цїлість орґанїчна, котрої він почувається частиною солїдарною, звязки суспільні стають для одиниції границями зверхнїми і арбітральними, проти котрим вона ворушиться і котрі на останку спроможеться розірвати, а тодї має таку волю, яку дає смерть частинам орґанїчним при роскладї тїла. Сей мрачний образ, якого слявянофіли так надуживали проти Заходу, котрий піддержував їх народну пиху, — повинен нас натхнути чуттєм прямо противним. Се не на Заходї, а у Візантії первородний гріх партикуляризму національного і абсолютизму церковно-папського вперший раз спровадив смерть на тїло Христове, котрим єсть людскість. Одвічальним наступником Візантії єсть царство російське. Росія єсть одинокою державою в християнстві, де національна держава заявляє свій ексклюзивний абсолютизм і вважає церкву атрибуцією національности і пасивною орудиною сьвітської власті, а те насилуваннє власті Божої не винагороджене навіть (о скілько се спроможно) волею духа людського.

Другий термін суспільної трійці — держава, або власть сьвітська — своїм становищем посереднїм єсть головним фактором до піддержання або знївечення суцїльности загального тїла. Признаючи засновини єдности і солїдарности, репрезентовані церквою,

і спроваджуючи в імя сеї солідарности до справедливої міри всї нерівности, викликані вільною дїяльностю сил партикулярних, єсть держава могучою орудиною справжнёї орґанїзациї суспільної. Навпаки зачиняючися в абсолютизмі, відокремленім і самолюбнім, держава тратить справжню несхитну підвалину і непохибну санкцію своєї суспільної дїяльности, а загальну суспільність лишає без захисту супроти розстрою морального.

Дякуючи своїм умовам історичним, Росія репрезентує найповійший розвиток держави національної, абсолютної, що не признає єдности церкви і релїгійної волї. Коли б ми були народом поганським, мали б ми спроможність скристалїзуватися наконечно в такім становищі. Одначе нарід российський єсть христіянським в глубинї душі, а надзвичайний розвиток, який осягнули посеред ёго засновини абсолютного антіхристіянства, єсть тільки спаченнєм сего, що повинно бути, засновин супротивних справжнїм засновинам держави христіянської, царства Христового. Се другі засновини суспільної трійцї і що б її обявити с цїлою правдою і справедливостю, повинна Росія передовсїм поставити їх на приналежнім місци, признати їх і ствердити не яко одиноку підвалину нашого окрімного биту народного, але яко другий с трех факторів загального життя суспільного, котрого маємо бути орґанїчними членами. Христіянська Росія, насьлїдуючи самого Христа, має піддати власть держави (царство Сина) властї церкви збірної (сьвященство Вітця) і дати приналежну волю суспільну (дїяльність Духа). Царство российське, відокремлене з своїм абсолютизмом, се для цїлого христіянства тільки безнастанна тревога, тревога боротьб і боїв без кінця. Царство российське, бажаючи служити і опікуватися церквою збірною і орґанізацією суспільности, принесе семьї народів мир і благословеннє.

„Не добре бути чоловікові одинокому". Не інакше воно і з народом. Перед 900 роками нас охрестив той сьв. Володимир в імя сьв. Тройцї, а не в імя бесплодної єдности. Ідея российська не може міститися в тім, що би цуратися сьв. хрещення. Ідея российська, обовязок історичний Росії вимагає від нас, що би ми признали себе членами загальної семьї Христової і що би ми всї сили народні, цїлу потугу нашого царства ужили до повного зреалїзовання суспільної трійцї, де кожна с трех головних одиниць орґанїчних, церква, держава і суспільність єсть абсолютно вільна і вживає цїлої своєї власти, не віддїляючися від інших, анї абсорбуючи або знївечуючи, але сполучаючися с тими звязками абсолютної єдности і згоди. Відновити на землї сей вірний образ сьв.

Тройці — се ідея російська. А коли ся ідея не має нічого виметного і окрімного, коли єсть новою формою самої ідеї християнської, коли до довершення сеї місії народної не треба ділати против інших народів, але з ними і для них — то се великий доказ, що ся ідея правдива. Тільки правда єсть формою добрá, а добрó не знає зависті.

РОСИЙСЬКА НАРОДНА ШКОЛА
на Україні.

Народні школи на Україні заводить мінїстерство просьвіти, земства і сїльске духовенство. Мінїстерських та земських шкіл по селах так мало, що вони ледві примітні в загальному числї народних шкіл. В кожному селї сїльский сьвященик доконче повинен завести церковно-приходську школу: такий приказ сьвятїйшого всеросийського синода. Усї сї школи залежать від мінїстерства просьвіти і прямі головні їх начальники — інспектори народних шкіл, в їх руках уся офіціяльна сила, офіціяльний вплив, хоч церковні школи de jure мають ще другого духовного інспектора — наблюдателя-сьвященика, але се так собі, ради пошанования духовної власті.

Почавши річ про народні школи на Україні, ми не думаємо розводитись про їх наукову просьвітну вартість, про статистичні дати, про те потайне змаганнє між духовенством та сьвітським мінїстерством за власть над народними школами, за вплив на їх. Ми маємо на думцї тільки сказати, яку просьвітну користь дає народові російська народна школа на Україні, і з якими трудностями сполучено се просьвітне дїло як для вчителїв, так і для школярів.

Ще в час визволення нашого народа від панщини, вийшов царський указ, що б завести в українські народні школи російські шкільні книжки і вчити нарід російською мовою, яко викладовою. Українська мова дозволена вчителям тільки на перше пів року шкільної науки, доки хлопцї не вивчаться читати*). Потім далї на наступаючий час шкільних викладів вчитель офіціяльно не має вже права вживати народної мови в своїх викладах.

Побачимо тепер, як се дїло робиться в народних школах de facto,

*) Було так колись; нинї все те заборонено, заборонено навіть говорити школярам в школї рідною своєю мовою. — Ред.

і яка користь виходить с того для народа, і — для урядового теперішнёго пануючого в Росії прінціпа — обрусєнія.

Мавши спроможніcть добре придивитись до теперішнеї народної школи в селах на Україні, ми бачимо, що та народна школа складаєть-ся з двох шкіл: одної української, котру ми назвемо устною, а другої росийської книжкової. Сї дві школи навіщось злучили до купи, і виходить так, що перша школа тільки й робить правдиве просьвітне народне дїло, а друга підставляє під неї гальму, гальмує її колеса на рівному шляху. Та друга школа, просто сказати, є пяте колесо в возї, для воза непотрібне і тільки перебаранчаюче просьвітному дїлу. Перша, устна школа — для дїла, друга книжкова — для ґаспадіна інспектора, бо сей ґаспадін інспектор і візитує усї народні школи, приказує вчителям провадити дїло росийською мовою, нагадує їм про се, а в кінцї року приїздить в мінїстерські школи на іспит, а на сих іспитах виступають і школярі с церковно-приходських шкіл, що б держати іспит на привилеї по військовій службі, „по третёму розряду“. (Їм зменшують строк служби в війську на два роки, коли видержать сей іспит). Для сего ґаспадіна інспектора і треба навіть в церковних школах направляти педаґоґічну скрипку так, що б ёго офіціяльні вуха не вражали дуже різко тони й діссонанси української мови, бо ёго вухам даний наказ — тільки слухати й хвалити тони офіціяльної росийської мови, хоч він часом і сам с тим не годиться, а совість, і розум нашіптують ёму, що та уся офіціяльна педаґоґічна сістема зовсїм таки фальшива.

Роскажемо тепер докладно, як ведеться діло в сїльских] народних мінїстерських та церковно-приходських школах.

Першого пів року шкільного курсу вчителї по закону мають право вчити дїтей українською мовою, доки не вивчать їх читати. І вчителї мінїстерських шкіл, і церковно-приходських вчать дїтей с початку українською мовою, бо без сего способу вони нїколи не вивчили б їх читати. Не можемо при сёму не росказати про куріозні педаґоґічні помилки, які трапляються з деякими вчителями церковних шкіл. В церковних школах дістають тепер луччі місця скінчивші курс духовних семінарій. Декотрі між ними, а найбільше ті, що скінчили курс першими учениками, та ще й набралися панського духу в городї, виглядають паничиками, і вже нехтують народною мовою, зараз починають в народній школї професорувати: вчать сїльских хлопцїв росийскою мовою. Ото з одним таким паничиком і трапилась така пригода: „Вчу, каже він, тиждень, вчу другий, а мої школярі анї телень! Нїяк не вивчаться читати. Що за притичина така? думаю я, каже він. Ото раз скінчивши свою росийську лекцію, а й кажу до хлопцїв: „Дѣти, от-

правляйтесь завтракать!“ Дивлюсь, хлопцї сидять за лавками, анї з місця! Я знов до їх говорю: „Дѣти, отправляйтесь завтракать!“ Хлопцї сидять анї поворухнуться! Тодї тільки я догадався, що моя авдіторія не розуміє моеї мови. Я тоді до їх кажу: „Хлопцї, йдїть сьнїдать!“ Як схопляться мої хлопцї та просто до дверей: трохи мене з ніг не звалили. Тодї тільки, каже він, я догадався, що хлопцї тим нїчого не навчились, що не розуміють моеї викладової російської мови. С того часу я почав вчити дітей по українськи, і діло пішло, як по маслу.

Вивчивши хлопців читати, вчителї приступають до першої читанки, чи до хрестоматії. Такою першою книжкою читанкою було поперёду „Родное слово“ К. Ушінського. Ся книжка хоч складена Українцем, але складена вона не для української школи, а для російської. Сам Ушінський, як розумний педаґоґ, писав, що для України потрібні шкільні книжки, писанї українською мовою. На се „Родное слово“ вже нарікали сільскі вчителї, що вчити дїтей по ёму дуже трудно, бо воно написане народною російською мовою, і зміст ёго щиро російський, приспособлений для російських хлопців; в ёму все говориться про російське село, про російське селянське життє. Казки, приказки, піснї — все російські. Се була така читанка, що самі вчителї жалїлись, що вони її мови недекуди зовсїм не розуміють, і мусять часто заглядати в лексікон, та вишукувати слова, що б самим їх зрозуміти. Тепер, замісць „Родного слова“ завели в школи читанку під заголовком: „Приходская школа“ Єрмина і Волатовскаго. Книжка добра, але... знов тільки для Московщини. І ся так само написана народною російською мовою, ще більше незрозумілою для Українця, ніж книжка лїтературна. І тут ті самі приказки, піснї та поговірки російські. І тут обмалёвуеться російська небіляна ізба, с полатями, голбцемъ і інч., зовсїм не схожа на українську, російські клѣти, амбари, гумно (тік), рига (клуня) с піччю, як в цегольнях, де сушать снопи, а потім молотять. І тут обмалёвуеться хліборобський російський побут, зовсїм інчий, ніж на Українї: соха, запряжена кіньми, несхожа на наш плуг та на рало. І тут бачимо ті самі хороводи, красныя горки, радуницы і інче, невідоме нашим сїльским хлопцям.

Словом сказати, і в сїй книжцї обмалёвуеться „окружающая среда“, знаёмити с котрою дїтей рекомендують російські педаґоґічні книжки. Але ся „окружающая среда“ від українських дїтей — за тридевять земел — і не тільки вони, але навіть їх вчителї нїколи не бачили тієї „окружающой среды“. Вчителї жалїються, що тільки гаять дурно час в школї, виясняючи хлопцям, що то за полати, голбци, риги, гумна, сохи і інч. Вчителї мусять не вчити і розвивати дїчей, але ра-

зом с тим мусить викладати хлопцям российську етноґрафію і дурнісенько гаяти і без того короткий час вчення в школї. А тим часом своя „окружающая среда“ так близька і так зрозуміла для наших хлопцїв, нїби закрита від них чорною завісою. Закрила сю розвиваючу й обгортаючу свою сферу нерозумна рука московських та петербурських о б р у с и т е л е й.

От стаття з российської читанки прочитана й розжована. Треба-ж її хлопцям переказати своїми словами. „А ну, перекажи тепер своїми словами, що прочитав!“ — говорить вчитель до хлопця. Хлопець пробує росказати і хапає тільки с книжки перші слова. Далї нїяк не може. Вчитель догадується, що хлопець навіть не розуміє, про що мовиться в статті, і починає росказувати сам по українськи, про що там написано в статті, бо ёго педаґоґічна совість підказує ёму, що треба-ж дїтям розуміти те, що вони прочитали. Через свою мову дїти зрозуміли офіціяльну статтю. Здається, цїль вчення вже досягнута... Але... треба-ж ще вдоволити... ґ а с п а д і н а і н с п е к т о р а... Треба, що б дїти, хоч як-так росказали статтю по российськи, бо буде біда... Для сего-ж то ґаспадіна інспектора вчитель і приказує хлопцям вивчити на память собі дома прочитану статтю від дошки до дошки, як казали в старовину, „а в серединї нї трошки“, додамо ми від себе. Але се... Бог з ним... За те буде чим замазати очі ґаспадіну інспектору на іспитї*). І хлопцї вчать на-память, зубрять статтю до слова, заплющивши очі, як роблять бурсаки в повісті Гоголя „Вій“. Се все для офіціяльної книжкової российської школи.

Така сама процедура провадиться і на лекції аритметики. Вчитель завдає так звані з а д а ч и з российського підручника аритметики Лубенца або Гольденберґа. Сю задачу по российськи повинні вивчити на память до словечка, але вчитель вияснює школярам усе дїло по українськи, вставляючи (для того-ж ґаспадіна інспектора) российську термінольоґію: с л о ж е н і е, в ы ч и т а н і е, с л о ж и т ь, в ы ч е с т ь. Терміни рябіють в українській мові школяра, як білі нитки на чорному шитві, але про се байдуже: все така мова школярів має пофарбовку российську — а сёго і треба — для ґаспадіна інспектора.

От читається лекція З а к о н а б о ж і я, се б то релїгії. Батюшка велить дїтям розгорнути книжку Закона божія Смірнова і загадує од-

*) Зовсїм анальоґічно ведеться у нас сістема польонїзацийна окружними інспекторами шкільними, по народних школах східної Галичини, де руські дїти, що не чують слова польского, мусять вчитися на польскій мові побіч руської. Н. пр. учитель в М—ках казав школяреві прочитати з Elementarza (Граматки): w połowie lipca mamy upały. „Скажи се поруськи“, мовив вчитель до школяря, а сей переклав прочитане: в полову лїзли мама тай упали! Скілько то часу марнується! — Ред.

ному школяреві читати, що завдається на лекцію. Сей Законъ божій Смірнова написаний такою мудрою російською мовою та ще й по половинї с церковною, що, сьміливо скажемо, школярі не розуміють з неї нїчогісенько. Сю книжку можуть зрозуміти добре хиба аж семінаристи та ґімназісти. І як на лихо батюшкам, нема нї однїсенької шкільної книжки Закона божого, писаного популярною простенькою російською мовою! Батюшки наче змовились не популярізувати науки релїгії.. Законовчитель примічає, що школярі нїчогісенько не розуміють с книжки, і починає їм товмачити та виясновати російські слова й фрази по українськи. На се йде багато часу і йде дурнїсенько, бо се виходить не лекція релїгії, а лекція російської мови. Але-ж батюшцї треба зробити своє педаґоґічне дїло — навчити хлопців релїгії: він починає росказувати лекцію своєю мовою. Дїти чудово промовляють за ним, повторяють. Здається б і дїлу кінець, але.. треба-ж мати ще на думцї ґаспадіна інспектора. Для сего-ж премудрого ґаспадіна і батюшка, як і вчитель, дає дїтям до дому лекцію з релїгії, що б вони визубрили її на память від дошки до дошки, від слова до слова, як сороки. Се, бачите, для іспита.

А скільки зайвого часу гаять в школї вчителї й батюшки ради того ґаспадіна інспектора. Українською мовою лекція дається годину, а друга марно йде — ради того-ж страховища — ґаспадіна інспектора. На самій рідній мові сему всему можна вивчитись вдвоє швидче і краще, а зайва година, і не одна година марнується — ради російської мови та російських шкільних книжок.

А скільки то бідні мужицькі дїти гаять часу дома, що б визубрити ті російські статтї? Подумайте собі, як би то нам легко було, коли б нам загадали вчитись по книжках болгарських або словінських, та ще й загадали вчити їх на память! Під загадом вчителя хлопцї мусять се робити, бо в народї вже є потяг до вчення. Виходить, що теперішня російська школа для народа така важка, як важка була праця невольників на турецьких каторгах, тільки що тепер в школї, хвалити Бога, нема червоної таволги, котрою катували Турки невільників. Хвалити Бога — хоч за се..

От в маї починаються іспити в школї. Приїздить ґаспадін інспектор, а від духовної власті — наблюдатель церковних школ — батюшка. Вчитель загадує дїтей читати с „Приходської школи“ Єрмина. Дїти читають, а потім згорнувши книжку, луплять статтю на память, заплющивши очі. Ґаспадін інспектор радий, що дїло (обрусєнія) йде добре. Відповідаючи з аритметики, школярі мішають українську мову с термінами російськими, і се нїчого: тхне офіціяльностю і указ не порушений. Мова відповіді така чудернацька, така мі-

шанина гороху с капустою, котрій могла б сьміливо позаздростити ґазета „Червоная Русь“. І се нічого: то знак, що обрусеніє йде потроху. Інспектор усьміхаеться, церковний наблюдатель усьміхаеться... Тільки не усьміхаеться нещасний вчитель та законовчитель: вони одні знають, яку каторжну роботу завдав їм покійник ґраф Толстой, звелївши їм везти воза з немазаними осями, та ще й загальмованого... російськими підручниками.

І яка-ж в результатї користь с такої російської школи на Українї? Може тїнь Толстого і єго побічники зрадіють, що обрусѣніе вже йде в українскому народї? Дурнички се! Більш двайцять років минуло, як заведена така школа на Українї, а мова народа як стояла, так і стоїть, чиста, не заплямована, ще навіть орґанїчно йде вгору, йде в зріст, бо з'являються нові слова, і слова вищого ряда. Школярі закидають по російськи, говорячи з вчителем, і то доки вони в школї і доки не підростуть. Салдацька російська пісня, здаеться, дужча від російської школи Толстого, бо пішла в народ, але вона пішла ще за часів Миколая І., а не за ґрафа Толстого і обрусителїв. Петербурські обрусителї забулись, що народна маса густа, цупка і навіть інертна, та ще й дуже здорова й широко роскинута. Се не те, що невеличке сословіе дворянъ, котре можна було обрусити ґімназіями та російськими унїверсітами. Але дворяне — се інча річ: тих можна навіть і пофранцузити... бо вони майже усї вміють говорити по французьки. Що б хоч не обрусити а навіть трохи покалїчити мову нашого народа, треба не тієї крапельки шкіл, яку дае петербурське мінїстерство, а треба такої скількості шкіл, як їх заводить Саксонїя або Бельґія. А на се в петербурського мінїстерства... грошей нема, та воно ще до того й не бажае просьвїти народних мас і ворожим оком поглядае на самих демократів, прихильників народної просьвіти.

Катковы та Толстые та їх побічники кричали, що треба-ж мов, що б український нарід читав Пушкина та Гоголя, (про Шевченка вони промовчали); треба дати єму спроміжність дістати тієї російської культури. Скажемо просто, що нї в однїй бібліотецї при мінїстерських школах нема нї одного примірника нї Пушкина, нї Гоголя. Що б наш нарід читав Пушкина та Гоголя, треба їх купити та відвезти на село, та дати в руки селянам. А сего обрусителї на свій кошт нїколи не зроблять, не зроблять і через те, що й не бажають просьвіти народної... При церковних школах бібліотек нема нїякісеньких, а при мінїстерських є, правда, в бібліотеках по сотнї-другій дрібязку, маленьких брошурок. С тих брошурок, як ми власним досьвідом звірились, хлопцї беруть читати найбільше книжечки — про Суварова та Кутузова... Може се є той Пушкин та Гоголь... по думцї — та по гадцї обрусите-

лїв... Сум бере тебе, як придивишся до сїєї усїєї педаґоґічної комедії, котра дїється в европейському нї би то государстві, котрої сістема вигадана все-ж таки людьми не с Туркестана або з Бухари, а людьми, котрі чомусь вчились, були в Европі і знають Европу.. Примішувати полїтику до школи й до педаґоґії — се не тільки радикальна помилка, се просто абсурд, велика дурниця яко би мудрих полїтиків. Школа поперед усёго повинна бути школою та й годі... Вчити дїтей азбуцї і разом с тим российській мові — се щось таке чудернацьке, на що будуть брехати з дива навіть европейські собаки, не то гомонїтимуть порядні люде. Ми бажаємо від щирого серця, що б знайшлися як можна швидче в Петербурзї розумні люде і змінили той дивовижний учебний устав, надиктований премудрими полїтиками і немудрими педаґоґами — ґрафом Толстим та Катковим. Українскі шкільні книжки вже давно готові: їх треба тільки запровадити в народні школи. І в бібліотеки при народних школах треба так само вкладати як можна більше популярних книжечок, писаних українською мовою. Тодї народна школа буде ганятись не за двома зайцями, а за одним зайцем і, доконче, ёго впіймає. Але.. але.. про петербурських полїтиків ми можемо тільки сказати: дай Боже нашому телятї вовка впіймати... *А. Глаголь.*

НУЖДИ і ПОТРЕБИ УКРАЇНИ

перед комісією Катерини II.

(За приводом книжок: Сборникъ Истор. Общества, томъ 68, Спб. 1889 і Наказы Малороссійскимъ депутатамъ 1767 г. Изданіе „Кіевской Старины“ Кіевъ 1889 г.).

Року 1782 скоїлась в Петербурзї двірська революція, на чолї котрої стояла жінка імператора Петра III, Катерина. Добутками тієї революції, сталася переміна на тронї российському. Замісць Нїмця принца Гольштинського стала кермувати российською державою ёго жінка, те-ж Нїмкеня, принцеса Ангальт-Цербстська під імям Катерини II.

Відома річ, що царювання своє Катерина II. роспочала занадто лїберальними речами. Зараз, як зсадила вона с трону свого чоловіка, Катерина оголосила незвичайно лїберальний маніфест: росповівши історію двірської ворохобнї, цариця запевняла „своїм імператорським словом“, що заведе такі державні орґанізації і за-

кони, що б в усему для всїх був добрий лад. — Ледві минуло 12 день — як цариця новим манїфестом оповіщала, що по судах і закладах адмінїстрацийних з низу й до верху панують хабарі і продайність, і знов обіцялася завести правду і справедливість. Минули ще чотирі місяцї, цариця видає знов унїверсал, котрим скасовує заведену Петром Великим потайну канцелярію. Ся канцелярія була непомірно гірш за найгіршу інквізицию. „Тайная канцелярія“ не тілько лила калюжи крові і сліз людей часто нї в чому неповинних, але вона плекала доносчиків і клеветників; вона була гнїздом, з якого лилася на всю Росію найпоганїйша деморалїзація! Сама цариця, скасовуючи отсю прото-інквізицию, — сказала в своїм унїверсалї, що „Тайная канцелярія“ дає „способъ злымъ, бездѣльнымъ и подлымъ людямъ злостными клеветами обносить своихъ непріятелей“. Нарештї 14. грудня 1766 р. цариця видає новий лїберальний манїфест, котрим орґанїзує комісію в Москві, наказуючи їй уложити нові статути управи за для імперії. До сїеї комісії вона кличе виборних заступників від усїх станів людности російської держави. Вже саме тілько скликаннє такої комісії було незвичайним задля московського народу актом. Воля цариці вводила Москалїв в семью европейських народів не тілько формально, як се робив Петро І., а дїйсне, в самій істотї: „людишки“, „сироты“ і „нижайшіе рабы“ — якими титуловали самі себе Москалї, становилися горожанами. Але ще більшу силу і вагу комісії і її статутам надавав написаний самою царицею „Наказъ“ комісії, се б то указка, на яких підвалинах комісія повинна була спорудити свої прелїмінарі статутів.

„Наказъ“ Катеринин наробив великого шелесту не тілько в Росії, але і західній Европі; про його скрізь говорили, усюди писали, а у Франції уряд заборонив був перекладувати його і друкувати. Дивного тут нема нїчого, із царства неволї і безмежного самовластя лунав голос гуманїзму, осьвіти, волї і справедливости. „Коли власть не має до себе довіря нациї, писала цариця, так вона (власть) нівець; коли вона (власть) хоче, що б її любили... вона повинна придбати собі довірє; задля того треба постановити собі, що б головою усїх ваших вчинків і усїх ваших постанов — було добро нациї і справедливість... Той, хто не шукає достоінств і не вміє знаходити їх, не достоін і не вдатен царювати. Я не бажаю, я не хочу нїчого опріч добра того краю, в котрому постановив мене Бог: Він менї стає в тому за сьвідка. Слава моеї держави єсть моя слава; отсе мій прінціп і я була б занадто щасливою, коли б мої ідеї могли тому сприяти... Невольництво (рабство) єсть болячка горожан-

ська; вона нївечить пильність, промисел, штуку, науку, честь і щастє... Повертати людей на рабів (невольників) противно релїгії християнській і справедливості... Але „оголосити зразу волю усїм — се б значило обурити проти себе усїх власників землї, а вони до верху переняті упертостю і забубонами. Є — ось який легкий захід: постановити, що на будущину всякий може придбовувати землї, але за такою лишень умовою, що с того часу, як новий власник придбає землю, усї раби (крепаки) повинні стати вольними людьми. Протягом якої сотнї років, коли не усї, так більшість власників землї переміниться і таким чином нарід стане вольним“. — От які гуманні і лїберальні напучування давала цариця комісії. Ще-ж треба додати, що в „Наказ“ не війшли усї думки її. Написавши прелїмінар „Наказу“, цариця скликала спершу комітет, що б порадився над ним; той комітет, як признаеться в своїх записках імператриця, замазав і викинув трохи не половину „Наказу“.

Отсї акти Катерини II. наробили, кажу я, і по Росиї і по Европі більшого шелесту, анї-ж через сотню років універсал Олександра II. про скасованнє крепацтва.

Той ідеал, який цариця намалювала в своїм „Наказї“, був занадто високий в загалї, а задля більшості народу московського — просто неосяжний. Не говорячи вже про доісторичний родовід московського народу, досить не забувати, під впливом яких традицій історичних зростав нарід московський і плекав свій національний дух і сьвітогляд. „В народї московському, повідає на пр. той самий Вогюе, котрого так жваво пропаґує нам „Зоря“, ми знаходимо одно історичне стражданнє (une peine historique); воно частиною виходить з недугу спадкового, що йде від перших предків, а частиною від недугів, придбаних за час ёго (народу московського) істнування історичного. Недуг спадковий зберігся від найдавнїйшого часу і єсть він — прихильність до тієї лиходїйної доктрини, яку ми називаємо нїгілїзмом, і котра так називалася у індуських батьків — нирвана. Коли хочете добре спізнати Росію, треба згадати усе, що відаємо про давню ідею“.

Отже до сего „недугу спадкового“ історія додає ще свого: Найперше опріч безмежного самовластя власних князїв, постигає нарід моськовский тяжка яремна неволя татарська. Перебути під нею дві сотнї років і не перенятися впливом її — річ не можлива хоч для кого! „Рая Золотої Орди, каже той самий Вогюе, на довго зберіг в серцї і в мозку карбіж татарської неволї“. З ярма

татарського народ московський перейшов під опричників і на сковороди Івана Грізного, котрий, певна річ, прикрепив ёго до неволї і засипав ёго дух зернами безотвітної покірливості — більш нїж татарська кормига. — Жадний промінь сьвіта не зазирав до отсего царства тьми і неволї. До XVII. віку не було в Московщинї осьвіти, не було жадної ознаки тієї школи, яка в Европі ще з XII. віку зробилася міцною інститутиєю громадською. Та навіть і за нашого ще часу, коли висшу російську школу наукову прирівняти до школи европейської, так побачимо, як запевняє і д. Пипін, що школа російська щось доволї мізерна.

Ще ранїйш сковорід і опричини Івана IV. на голову народу московського випало друге лихо, плодів котрого Москалї через свою темноту не спроможні були вгадати і обіруч з своїм Іваном III. взялися простати те лихо. Се те лихо, якого Росія не спекалася і до нинї, яке і до нинї простягаєть ся, ставши покликом російської урядової національности — се лихо не що більш як спершу московське обєдинениє, а пізнїйше і за нашого часу — обрусєниє. Трудно вгадати, що більш шкодливе і шкодить нинї розвитку серед московського, а нинї і „общерусскаго“ (коли такий дїйсне є) народу вольного духу полїтичного: — чи неволя татарська, чи прямованнє до обєдинения, до обрусєния та до урядово-православного славянофільства?

За часу імператорської Росії лїпше не стало: Петро I. почав заводити европеїзм; але в те „вікно“, що він „прорубав в Европу“ — не входив дух життя европейського, входили тілько форми. Зовсїм натуральне, що істота життя европейського й не могла зразу пересадитись і принятись на ґрунтї східно-азіятського деспотизму. До того нї царська „дубинка“ реформатора, нї ёго „Тайная канцелярія“, нї ёго кнут, диба, застїнок. нї ёго страшенне нелюдське мордованнє людей, не виключаючи нї рідної сестри, нї сина, нї жінки, нї полюбовницї не сприяли пересадженню в Росію духа життя европейського.

Від часу Петра I. до часу Катерини II. минав такий невеликий протяг, що ёго вельми мало було на те, щоб обевропеїти істоту життя московської маси, обевропеїти її дух, вдачу, звичаї; прикрепити її до тих ідей, які благовістила Катерина в своєму „Наказї“. Таким чином можна без помилки мовити, що Катерина II. вилучивши невластивий гурт людей вихватних, заслала більшість московської людности такою саме, якою лишив її Петро „темною, упертою і з забобонами“. Інакше воно й не могло бути.

Отсю то масу й занялася Катерина надїлити інституціями

і законами, зложеними на основі гуманних і лїберальних ідей, висловлених в „Наказї“. — Чи щиро, чи нї, про се річ перегодом — але Катерина запевняла так: „Крий Боже! що б по викінченню комісією нових законів, був де в сьвітї такий нарід, що б у єго було більше справедливості і більш квітчався він на землї, нїж нарід Росії! заходи наших законів були б тодї невиконані. А се таке нещастте, до котрого я дожити не бажаю“.

Але-ж сталося так, що Катерина не тілько дожила до сего нещастя, та ще й пережила єго; пережила ще гірше нещастте, котре спорудила власною рукою, тією самою рукою, що писала наведені вгорі найлїберальнїйші й найгуманнїйші слова.

Відаємо, що нї з „Наказу“ Катерини, нї с працї орґанїзованої нею комісії нїчогісенько не вийшло. Знаємо, що те сяєво, яким сяяли перші роки Катеринного царювання, небавом стало темнїти, зникати, і зовсїм зникло; єго заступила густа та темна хмара деспотизму, гнобительства свободи, гнобительства усїх тих ідей, про які так голосно гомонїв „Наказъ“. Середина і конець царювання Катерини II. заплямлювали геть чисто початок царювання. Найгустійша пляма лягла на царюваннє Катерини II. с тих її вчинків, якими вона „облагодѣтельствовала“ Україну. В „Наказї“ стояли лишень слова, та слова гуманні, лїберальні, але — тілько слова а д ї й с н і Катеринині в ч и н к и по Українї були кервавими вчинками лютого ворога людської волї і добробиту народного. Почала цариця, як відаємо с того, що приневолила Розумовського лишити гетьманську посаду. Замісць гетьмана, вона надїлила Українї „Коллегію“ с президентом Румянцовим. З сего часу починається систематичне руйнованнє економічного і культурно-осьвітного побиту українського народу, те руйнованнє, що підвалини єму спорудив відомий Теплов. Румянцов зробив перший ступінь до заведення на Українї систематичного крепацтва, спорудивши ту „генеральвую опись“, про яку історик повідає, що „ревъ скотской и плачъ младенцовъ издали возвѣщали о приближеніи комисаровъ“, котрі робили опис. Пішло далї, пішло грабованнє і роздаровуваннє своїм і чужим панам народно-українських земель; пішло касованнє українського війска і автономії; далї зруйнованнє Сїчи, мордованнє Сїчової старшини, нарештї повертаннє української старшини на „россійске дворянство“ і яко вінець „гуманності“ і „лїбералїзму“ — з а к р і п о щ е н н є в о л ь н о г о н а р о д у н а У к р а ї н ї!

Не великого часу — лишень 15 років треба було на те, щоб гуманїзм і лїбералїзм авторки „Наказу“ геть чисто вияловів! та сама Катерина II., що р. 1767 наказувала комісії, що невільниц-

тво противне християнській релїгії і справеливості, що воно єсть болячкою народного добробиту, науки, честі і щастя, та сама Катерина II. підписала року 1783 акт о зрабованню вольного народу українського!! та сама Катерина, не вважала вже за противне релїгії, справедливості і честі дарувати своїм полюбовникам, хоч би от Єрмолову 4300 вольних людей, підвернувши їх в крепацтво!*)

Вже-ж як би там воно не було, але загально відомий той факт, який тілько нас сегоднї інтересує, що нї з „Наказу", нї с праці комісії р. 1767 нїчогісенько не вийшло; все те пішло в нївець, немов у воду кануло. Що за притичина була тому? З якої речи Катерина власними руками задушила власну дитину? Про се у істориків російських не однакові думки. Одні кажуть, що усї обіцянки Катерини, які робила вона за перших років свого царювання, були не щирі, лукаві; вона дала їх лишень для Европи, аби перед нею дударитися їми, але й на думцї не було у неї виконати ті обіцянки в самій речи. Другі не згожаються с такою думкою і пристають до думки супротилежної; вони кажуть, що Катерина щиро давала обіцянки реформ і даючи була певна, що заведе ті обіцянки до життя; але-ж проти її заходів почали змагатися самі Росіяне.

Менї здається, що і та і ся думка не зовсім правдиві; але в обох їх є по троху правди, хиба більш в останнїй.

Знаємо, що принцеса Ангальт-Цербстська прибула до Росії — хоч і за молодого ще віку — 16 років, але у неї була европейська осьвіта не аби яка. Мати принцеси була завзятою поклонницею Вольтера. Принцеса на 17 р. свого віку читала вже Вольтерові твори. Твори фільософів XVIII. віку — були головною їжою духовою за молоду у Катерини — і не диво, що вона переняласе ідеями тодїшнеї фільософії. Се було цїлком натурально для людини с такою палкою вдачею, с такою широкою, загонистою фантазією, яка була у Катерини. До того-ж фільософія була тодї в такій модї, що й Фридрих Великий пишався нею. — Натурально гадати, що й Катерина, ставши царицею, могла завидувати ёму, могла вона думати, що чому і її не можна стати Фридрихом в спідницї? Вона й заходилася коло реформ. Вже-ж першим „краеугольнымъ" каменем реформи треба було положити волю особисту, знести „рабство", визволити с крепацтва крестян. Таке визволенне чепляло найважнїйші інтереси московської шляхти і без того

*) Кобско. Цесар. Павелъ ст. 297.

вже обуреної проти дечого нового, завезеного і заведеного чужинцями.

Можна гадати, що Катерина і справдї була ворогом невольництва людей; може що й дійсне їй осоружна була неволя, також люба їй була і корона! А тут виходило так: з одного боку спокушала її фільософія з своїми гуманними прінципами, з другого блазнила корона і самодержавна власть. Стояти за переведеннє в життє нових ідей, значить стати супроти страшенного крепацького statu quo. — Думка мусїла двоїтися! Катерина зрозуміла, що більшість дворянства московського буде проти неї і, хто зна, чи та більшість не вирве з рук у неї корони таким самим заходом, яким вона, Катерина, вирвала корону з рук свого мужа, імператора? Вже-ж хто не відає і того, що с короною легко не розлучаються. Що б там не казати, а треба признати, корона і самодержавна власть були більш спокусливими, ніж ідеї фільософії! Катерина приміркувала собі — спершу роспитатися на догад; роспитатися і спостерегти свою шляхту хитро. Того самого року, коли видано універсал про скликаннє комісії, подано до економічного товариства конкурс за лїпший твір про те: „Що користнїйше задля людності: чи те, що б крестянин мав власну землю, чи таку тілько рухомість, і які повинні бути за ними права на землю і на рухомість?“

З історії сего конкурса Катерина мусїла запевнитися, що між її московськими підданками ідеї невольництва сидять вельми глибоко; що навіть у лїпших людей того часу геть ще бракує розвитку полїтичного; що европейських поглядів, і тих ідей, які вимовила цариця в „Наказї“, — по Московщинї ще занадто мало. — Катерина запевнилася, що навіть найосьвіченнїйші письменники того часу — Москалї, як от на пр. Сумароков, наскрізь пронизані еґоїзмом; що лїбералїзм і гуманїзм простають вони тілько доти, доки він не займає їх інтересів власних. В своїх траґедіях Сумароков вславляв гуманїзм і свободу, але коли звернемо увагу на ёго думки про „Наказъ“ і комісію, так побачимо, що він стоїть за неволю, за крепацтво! „Визволити с крепацтва крестян і зробити їх людьми вольними не можна, писав Сумароков: небогаті пани не матимуть тодї нї кучера, ні куховара, нї лакея, мусять вони тодї лащити слуг, прощати їм ледарства, що б не лишитися без слуг; буде тодї страшенна незгода між крестянами і панами, і задля утихомирювання крестян треба буде силу війска; раз-по-раз в державі стоятиме усобиця і ворохобня... а нинї пани крестян і крестяне панів вельми люблять... наш народ жадного благородного по-

чуття не має“. Як дійсне дивився Сумароков на осьвіту і волю народа, досить буде навести отсї єго слова: „Малороссійскій подлый народъ отъ воли почти не сносенъ“ *).

Вже-ж коли письменники, поети московські того часу отак дивились на волю, то чого було сподїватися від більшости?! Здається: що можна знайти осоружнїйше, огидливійше питки? Вже-ж доволї покоштували її Москалї; але, коли Катерина зняла річ про скасованнє питки, так проти скасовання загомонїли навіть люде осьвічені! Велика більшість московського шляхоцтва, посилаючи до комісії своїх заступників — наказує їм, що б вони стояли, аби по прежнёму лишилася питка задля злодїїв, розбишак і душегубів“.

Одно слово: Катерина запевнилася, що Москалї геть далеко ще не доросли до тих ідей, які вона оголосила в „Наказї“, і що у них під убраннєм і де-якими формами европейськими сидить та ж сама істота, що була й до Петра, перенята варварством — і крепацтвом. Прикрепляти таких варварів зразу до свободи і гуманїзму — було небеспечно для цариці, корона могла б випасти у неї з рук. Вона стала на тому, що б спроквола осьвічувати темну Московщину, европеїзувати московську істоту, а тимчасом правити державою відповідно умовам історичного життя і сьвітогляду Москалїв, відповідно тому, за що стоїть більшість інтелїґенції. Таким чином Катерина повернула в нївець і свій „Наказъ“ і працю комісії, забула теорію, стала царювати по московськи, нїби по наказу Івана III. до Петра I. і спустилася у ту духову ковбаню, у котрої вияловили у неї усї гуманні і лїберальні ідеї і натомісць опанували нею роспуста, деспотизм, зрабованнє і закріпощеннє в неволю вольного краю!... На могилї „Наказу“ виріс знаменитий крепацький закон 1783 р. і на довгий час вкрив він нашу Україну хмарою темноти, неволї, убожества і деморалїзації!...

Тепер можемо ми подивитися, з якими змаганнями виступила Україна перед комісією Катерини II.? Хоч не зовсїм повну, але доволї виразну відповідь дадуть нам на се ті книжки, назву котрих ми виписали в горі.

Унїверсалом цариці 14 грудня 1766 велено було обібрати до комісії заступників від усїх станів людности. Тодїшнёю Україною правила „Коллегія“ — дїйсне правив Румянцов. По єго наказу

*) Див. „Рус. Вѣстн.“ 1861. — X. ст. Соловьева.

Україну поділено на 15 виборних участків; кожен стан людності повинен був вибрати нарізно від другях станів своїх власних заступників і видати їм накази про те: чого вони мусили добуватися в комісії, які вказати нужди і потреби України?

В тих книжках, що отсе лежать перед нами, не усї накази надруковано. Наказів від козаків тілько два: козаків Чернигівського і Прилуцького полку, та два прошення від козаків Стародубського і Миргородського полків. Накази міст — те-ж не всї, тілько від шістёх міст: Глухова, Чернигова, Погара, Стародуба, Полтави і Лубен. Наказів шляхетства „Кіевская Старина“ подає тілько пять: Глухівського, Чернигівського, Прилуцького, Переяславського та Гадяцького, Полтавського і Миргородського (три в одному наказї). За те „Историческій Сборникъ“ додає усї останнї накази шляхти, беручи навіть і шляхту Слободської України. Опріч наказів, заведених до „Кіевской Старины“ — „Историческій Сборникъ“ подає накази шляхетства повітів Нїжинського, Батуринського, Київського, Стародубського, Погарського, Лубенського, Прилуцького; а з Слободської України накази шляхетства Ахтирського, Харківського, Сумського і Острогожського.

Матеріял отсе занадто коштовний, але-ж все таки не на стілько повний, що б відважитися говорити по ёму за всю людність України. Та у мене й нема сего на думцї, хоча я цїлком певен, що усї останнї накази українським заступникам надали б картинї ще більш ясного, а не темного колїру. Тай с того матеріялу, який отсе перед нами, добре і виразно знати усе те, чого Україна в другій половинї XVIII. віку бажала від Московщини.

Уся шляхта, немов умовившись, стояла на певному історичному ґрунтї, наказувала і своїм заступникам і прохала царицю, перш над усе затвердити, як сказано в наказї Лубенського шляхетства: „Усї вольности наші, права і привилеї і стариннї звичаї, котрі предки наші і ми від часу переходу під державу російську гетьмана Хмельницького з військом запорожським і з усїм українським народом, мали; що б на те затвердженнє була видана царицею грамота; що б дозволено було нам вибірати по давному звичаю вольними голосами на посади цівільнї, земельнї і військові“. (Ист. Сб. ст. 169).

В наказї Лубенського шляхетства, як і в усїх останнїх шляхетських наказах, нїде, нїже єдиним словом не висловлена прямо потреба вибору гетьмана. Певна річ, що таке нїби промовчуваннє, була тілько полїтика; що б, бачте, прямо не дратувати нї Москалїв нї царицї, котра — се певна річ, не була прихильною до геть-

манської посади. Се добре знати с того, що скинувши з гетьманства Розумовського, цариця не видала унїверсалу про вибір нового гетьмана, хоч вона й повинна була те учинити, коли б вона щиро шанувала ті Переяславські статті, на яких Україна пристала до Московщини. Замісць того цариця, закрившись колеґією, нарядила в Україну самодержця Румянцова, котрий de facto гетьманував с повним самовласттєм. Одначе ж українське шляхетство, хоч і не нагадувало прямо про вибір гетьмана, але розуміло ёго, говорячи про вибори на всї цівільні і військові посади. Таку думку запевняє і „Прошеніе" до цариці від українських заступників шляхетства, міщан і козаків. — В отсїй просьбі усї заступники скаржилися цариці на маршала комісії — Бибикова за те, що він відкинув петиції українських депутатів і 9. вересня р. 1768 повідав в комісії нашим депутатам, що ті петиції до комісії не належать і радитися над ними вона не може. В тій просьбі до цариці українські депутати між інчим добивалися затвердження тих прав, на яких Хмельницький з'єднав Україну з Московщиною, се б то, „що б усїм українського народу чинам лишитися на віки с тими своїми привилеями, вольностями, свободами і звичаями, на яких перебувала Україна за часу королів польских і вел. князїв литовських, без жадного зрушення, або переміни! (Ст. 178). — Під прошеннєм отсїм підписалися і заступники козаків, а в тому наказї, що дали козаки Прилуцького полку своєму заступникові козаку сотнї Іченської, Петру Романовичу, виразно стоїть: „В Малій Росії перша нужда, що не маємо гетьмана. Тим то просять козаки у цариці, що б звелїла вибрати гетьмана вольними голосами і затвердила права вибірати вольними-ж голосами полковників, полкову старшину і т. д. (Ст. 156 „Наказы").

Змагаючись за свої давні права і вольності, шляхта українська вдається с „челобитьемъ", що б вона була записана в список шляхетський „пріемля въ сообщество съ российскимъ дворянствомъ" (Нак. 38). В загалї шляхетство просить собі, опріч затвердження ріжних прав на землї, млини і т. і. — порівняти ёго з дворянством росийським. Нам, людям кінця XIX. в. — нудно стає від такого змагання, але на той час і відповідно тодїшнїм умовам і обставинам — се була річ зовсїм натуральна. Осьвіта і культура шляхти української була тодї геть видатнїйша, нїж осьвіта і культура загалу дворянства росийського. Не вважаючи на се, а може і властиво через се, та через властиву Москалям національну пиху і нетерпимість до всего, що тільки чуже, не московське, дворяне московські нехтували, зневажали нашу шляхту і, як кажуть Пе-

реяславці (Ист. Сб. 148), „малоросійское шляхетство лишаеться своего степени къ чести и славѣ и было подвергаемо въ явное пренебреженіе". — А вже-ж впис нашої шляхти в книги російської геральдиї хоч трохи заступив би її від зневаги і пихи московської.

Не забуваючи нужд і потреб свого стану, шляхта українська піклується і про нужди цілого краю, про нужди з других станів української людности.

Перш за все шляхта пильнує за осьвіту і вдається, що б на Україні були універсітети, або академиї. Кияне хочуть універсітету в Київі; Переяславці — в Переяславі; Глуховці, Стародубці, Лубенці і інч. не вказують міста, тілько бажають, що б універсітет був на Україні. Шляхта Сумського повіту бажала універсітету в Сумах задля Слободської України! Багацько минуло часу, доки уряд російський задовольнив отсі найважнійші бажання! Запопадливе, невсипуще піклованнє Каразина привело до того, що ледві р. 1817 Слободська Україна діждалася універсітету в Харькові; а Київ мусив ждати ёго більш 60 років і діждався тілько тоді, коли царь Микола скасував універсітет у Вильні і ліцей у Кременці.

Не забула наша шляхта і середнєї осьвіти: три гімназиї в Київі, Чернигові і в Переяславі не могли, як справедливо сказано в Наказі Стародубської шляхти (Ист. Сб. 193), задовольнити потреби середнєї осьвіти, тим то шляхта наша бажала, що б були засновані на Україні „дворянский корпус (Ніжин. нак. 137) училища, а для дівчат особливий інститут, в котрому навчали б їх усему потрібному і користному".

По всїх наказах, які лежать перед нами, червоною ниткою переходить сьвідомість і почуттє особистої волї і свободи в загалї. От хоч би на пр. в Наказї Чернигівської шляхти: бачите ви шляхту, бачите, що вона бється про власні матеріяльні інтереси, жадає, що б за нею була затверджена споконвічна свобода купувати, продавати, застановляти маєтності, але тут-же йде річ і про свободу виходити в чужі держави задля служби, н а у к и і життя там. (Наказы ст. 13.).

Вдається шляхта с петицією і про козацьке війско: Ніжинці і Батуринці признаються, що треба козаків лїпше устроїти, але з неодмінною умовою, що б козацькі полки кватирували ніде більш, як на Україні.

Інтереси простого народу теж не зовсїм були чужими шляхтї, хоча вона й мало визначила виразні потреби н а р о д у. Правда,

що чимало є в наказах шляхетських таких пунктів, що вони, коли не прямо, так з боку чепляються економічних інтересів народу. І нїгде в наказах нема такого прямого заходу на крепацтво по Українї, як те визначено, де — по котрих наказах Слободської України. Тілько Київське шляхетство в своєму наказї (Ист. Сб. 185) пнеться, що б було заборонено переходити в козаки посполитим, що б останнї „не овлаживали земель и вольностей имъ не надлежащихъ“.

Тимчасом ахтирське і сумське дворянство Слободської України виразно прямує до крепацтва. Бачте, на Слободську Україну, де вже тодї було заборонено „військовим казенним обивателям“ переходити з однієї землї на другу, чимало переселялося народу з лїво- і правобережної України. Отсї зайди, котрих Сумцї і Ахтирцї називали „Черкасами“, мали право по уподобі переходити з однієї землї на другу. Слобожанська шляхта спостерегла, що такії переходи шкодять і власникам землї і зайдам: перші страчують „послуги“ і чинш за землю, а останнї доходять до такого убожества, до таких злиднїв, що не мають що їсти. Тим-то ахтирське і сумське шляхетство вважає за нужду і потребу, що б було заборонено „Черкасам“ переходити без білєтів, се б то без дозволу тих власників, на чиїх землях вони були осїлися. (Истор. Сбор. 256, 281).

З усїх наказів знати, яка і в чому найбільш стояла по Українї руїна економічна, дякуючи московським „порядкам“. Вольний край — був занадто обтяжений частими війнами Росії, деяких ганяли і козаків; побит останнїх не мало руйнували отї „канальські“ роботи; будованнє „лїнії“ і т. інч. Все те сприяло недородом на збіжже, хворобі на товар; а до всего того заливали за шкуру лою постачаннє московьскому війську кватир, провіянту і т. інч. Румянцов позаводив нові податки. Народ убожів скрізь, найпаче підсусїдки, котрі, як каже Лубенське шляхетство, дійшли до того, що з жінками і дїтьми сидять без хлїба, без їжи. (Истор. Сбор. 168).

Чернигівське начальство нарікає, що шляхетських підданків уряд російський неволить тяжкими роботами, найпаче р. 1756 забрано посполитих в армію 8000, котрі хоч і вернулися потім, але вельми їх поменшало (Нак 19). „Наші підданки що години терплять великі обиди від російського війска, як від того, що переходить через села, так і від того, що стоїть постоєм“. (ibid. 20). Одно слово — накази стоять добрим малюнком того лихолїття, до якого довели Україну за першої половини XVIII. віку такі до-

бродії її, як Велявинов, Разумовський, Теплов і Румянцов. Тим то скрізь і шляхетство, і козаки і міста наказують своїм депутатам вдатися і пильнувати, що б недоплати з України були скасовані, що б по прежнёму було вільно гнати горілку, що б сіль не була оподаткована, що б край був визволений від постоїв московського війска, від постачання провіянту на ёго, що б роспочата Румянцовим „генеральная опись“ була спинена і скасована, і т. д. Людність України тямила, що та опись доведе до чогось лихого і вона не помилилася!...

Вкажемо ще на деякі нужди і потреби України, які вбачали тоді шляхетство і козаки.

Рука московського уряду, налягаючи руіною на політичний, соціяльний і економічний побит краю, не могла не придушити торгу і промислів; не могла не викликати на Україні великої недостачи грошей; а через те неминучі були позички і велика лихва. Що б запобігти сего лиха, шляхетство бажало, що б на Україні заложено банк державний. Ніженське і батуринське шляхетство, говорячи про потребу банка, бажає, що б проценти з банка споживати на запомогу „воспиталищам“ і „училищам“ (Истор. Сбор. стор. 144—5).

На таке бажаннє не можна і за нашого часу не звернути уваги, не назвати ёго благородним, найпаче, коли відаємо, яку оргію справляє тепер, от хоч би полтавске шляхетство з дворянським банком.

Відповідний потребам краю суд, дешевий, скорий, правдивий, відрізнений від адміністрації, єсть перша потреба кожного добре улаштованого народу і разом певна ознака ёго поступу і культури. Не скажемо, що б на Україні добре стояло судівництво і за гетьманів; але з наказів знати, що московський лад в судівництві українському завів страшенну сутанїю! Н. пр. раскольники, що жили в Погарському повіті в справах земських „в гвалтах, в розбоях і в смертоубійстві“ вилучені, були з юрисдикції місцевих судів і підвернені під юрисдикцію „Київської ґуберської канцелярії“. — Як воно отсе впливало на побит, раскольників і Українців, можна собі гадати с того, що Погарське шляхетство мусїло вступитися за раскольників і прохало, або вивести їх з України, або знов привернути під юрисдикцію місцевих судів; бо і для кожного, сказано в Наказї, (Ист. Сб. 209) тяжко позивати раскольників в Київській польковій канцелярії“.

А в Глухові самовласттє і своєвольство „комендантської канцелярії“, зайшло так далеко, що вона почала втручатися в справи

цівільні і розсуджувати їх. (Наказ 75). Тим то заступникам українським наказують виборці попильнувати, що б на Україні суди були зреорґанізовані, що б заведено було, яко першу інстанцію, суди земські, з виборними суддями і устним судівництвом". Знаємо, що замісць таких судів, Україну вкрито павутиннєм канцелярської тайни, писаного процесу і звязаного з ними хабарництва, продайности і волокити. Треба було цілий вік на те, що б Росія завела у себе р. 1866 такі суди, яких бажала Україна р. 1767!

Варто неменшої уваги і змаганнє київського шляхецтва про реорґанізацію апеляцийного суду. Висшою судовою інстанцією, відповідно давним правам був на Україні ґенеральний суд. На присуди єго апеляції не було. Отже по московському ладу завелося таке, що на присуди ґенерального суду почали приймати рекурси в „коллегію", а на присуди колеґії — сенат в Петербурзї. Таким чином, як бідкується справедливо київське шляхецтво, (Ист. Сб. 185), на одну справу стали при апеляції, „через що марнується час, кошти і покривджені люде, не добившись свого права, волочаться по судах, тратяться і „приходять въ крайнее, разореніе". — Що б запобігти сему лиху, шляхецтво київське бажало орґанїзувати ґенеральний суд, розділити єго на два департаменти, котрі повинні перебувати в двох українських містах, що б через далекість люде не мали зайвих коштів і волокити.

Минаючи інчі подробиці наказів, — скажемо, що в загалї вони служать зеркалом осьвіти, культури і цівілїзації тодїшнеї України. Бачимо в сему зеркалї людей с політичним розвитком, заснованим на історичних традиціях рідного краю. Бачимо людей сьвідомих власної національности, людей с почуттєм особистої і громадської волї. Бачимо людей сьвідомих і тієї неволї, в якій вони тоді перебували і тієї несили, яка не давала зрабованій Україні вибитися з яремної кабали темної Московщини. Певна річ, що депутати українські легко могли стати врівень до тих ідей, які вимовила Катерина в своєму „Наказї". На лихо цїлої Росії, — українські депутати з малесеньким гуртом видатнїйших московських людей, бувши лївшою в Катерининому „парляменті", були заразом і меншостію. Більшість „парляменту" становили запеклі обскуранти, темні невольники, дїти татарської неволї, дїти застїнків, дїти „объединенія" в ярмі. Яка велика ріжниця була між депутатами українських і московських країн — добре знати з наказів; так знати, що можна ґрафічно визначити по повітах „линію" почуття свободи, лїнію осьвіти. Чим дальш від Київа на північ і на

схід, — чим близше до Москви і до Волги, тим більше темнїйшає духовий обрис людности, тим більше і густїйше стає хмара темноти і деспотизму. Зазирвїм в наказ хоч сусїдного східній України Воронїжського шляхецтва.

Про яку будь полїтичну свободу, про ідеї гуманїзму тут і думки нема! Воронїжське шляхецтво вимагає кари на горло розбійникам і злодїям, вимагає страшенних кар за корчемство, вимагає заборонити по Воронїжчинї гути і залїзні фабрики, воно вимагає, що б з Воронїжчини виселити „слободы малороссійскихъ полковъ“, котрі по „вольноправію“ своєму ввозять в свої житла горілку, через що стоїть велике корчемство і жадним чином не можна ёго викорінити без того, що б не виселити Українцїв, так що б слободські полки нїколи не жили вкупі з жителями московського народу! (Ист. Сб. 356—362). Завернїм на північ від України, ну, хоч до дворянства Болховського повіту: бажає воно, що б було заборонено крестянам крамарювати, а купцям хлїборобствувати, а що б хлїборобство було тілько у крестян; а цїни на збіжжє, яке продаватимуть крестяне, визначали пани вкупі с купцями! Орловське дворянство бажає, що б тому, хто здійме лайку або бійку на землях в жниво, або в косовицю і т. інч., „чинить найжесточайшее истязаніе“ (найлютїйше мордованнє) ibid. 507.

Може хто подумає, або й скаже, що і накази українським депутатам не визначають великого поступу загально людського.

Так думати можна тілько зовсїм не тямлячи головних інтересів України того часу. Зрабована і зневолена чужою хижою силою і лицемірєм, Україна дбала і повинна була дбати перш над усе про власні національні інтереси, про те, що б вибитися с чужого ярма, вернути стародавні права і вольности краю, та тоді вже дбати і про що інче. Се був шлях історичний і зовсїм певний. Таким шляхом тілько й можна було простувати, а не бігти навмання, куди попало, мовляв „стріло-бріло, аби по модї було“.

Якїв Крутїнь.

З НЕДРУКОВАНИХ ПОЕЗІЙ ФЕДЬКОВИЧА.*)

Піду я у Львів.

Піду я у Львів, там красний, кажуть, город,
Високі церкви, та припишні палати;
А все бо вищі золоті наші гори!
Чужий ще ни став, ні, за ріднёго брата! —

Да що ми с тих гір, коли й в горах є люде,
А відьже від них и в Львові не сховатись?
Гірькая біда, ни мавше серця в грудех,
А гірше бо є, два аж ѣх в грудех мати! —

Хіба доли яке діло?

Иду з шиньку, потикаюсь,
З своёв долев зустрічаюсь,
Хітаюся, витаюся,
Про здоровя питаюся.
А вна мині відповіла:
Коли хочеш хлопче жити,
Треба дома спати вчитись. —
Хіба доли яке діло?

Кресак.

У неділю дуже рано
Ледінь кресак обшиває,
У золоті оґалёни —
Кому він ся ним поклонить?

*) Що би пошанувати память славного кобзаря Буковинського, Осипа Федьковича (ум. 31 ст. ст. грудня 1887), подаємо тут недруковані ёго дрібні поезії, котрі нам передав проф. Ол. Барвінський, полишаючи тут правопись автора. Сі дрібні окрушки поетичні, думаємо, також кинуть троха сьвітла на життє-буттє найславнїйшого поета австрийської Русі. — Ред.

*

Чи цареві чи дівчині,
Чи на нові домовині
Побратимки го покладуть
Тай до церкви пишно зладят.

У кожусі.

Єдиная, коханая
Дівчино моя.
Скажи мині вірну правду —
Чи будеш моя? —
Це лиш знає воскаречка,
Та той в небесіх! —
А може й той, що приходить
В новім кожусі?

Правда.

Скажи мині моя мила,
Де місяць днує,
А я тобі скажу правду,
Де правда та є.
Хіба церкві на коверци? —
Ой ні душко, моє серце:
Бо та правда сама в собі.
Лиш в колисці та у гробі.

Криноліна.

Ой майже я да довгий вік,
Та проміняй за короткий?
Лихі були поворотки,
То в правий бік то в лівий бік,
Але усе якось жилось,
На кулешу заробилось.

А ти бери біду в хату
И чубату и пірнату,
Позбивану обручами!
Най держиться, пани, з вами.

Удова.

Ишла вдова дорогоёв
Ще й с пляшкоёв здоровоёв,
Да так собі засміялась,
Аж собаки дивувались.
Ой собаки, собаки,
Забилисьте хлопцям баки:
Бо хто иде, а ви „гаву!“ —
Вчинилисьте в селі славу.

ОГЛЯД ЛЇТЕРАТУРНИЙ.

Тираспольский повіт.

(**Матеріялы для оцѣнки земель херсонской губерніи.** Т. IV. **Тираспольскій уѣздъ**).

Післля того, як засаджені в 1864 р. земства трохи-по-трохи, хоч і спроквола почали доходити до ладу, першою гарною метою межи іншими, які вони собі настановили, була зібрати статистичні відомості, кожному з своєї ґубернії. Задля сеї речи при земствах були засновані окремі статистичні бюра. За дїло взялися охочо і добре, а небавом з'явилися і плоди їх жаданої і поважної працї, на пр. у нас на Вкраїнї, матеріяли до Чернигівщини, Поділля, деяких повітів Полтавщини, Харьківщини, Катеринославщини і інч.

Але й та мала крихта ідеї федералїзму, котра мимохіть мріла в сїх працях, звернула на себе невсипуще око товстовського режіму, особливо післля видання матеріялів до Рязанської ґубернії. Визнаючи сї працї дїлом антідержавним, добуваючимся натхнути читачам думку зруйнованпя сучасного державного устрою, а навіть просто соціялїстичними, уряд заборонив на дальше усякі працї в сему напрямі. Замовкла статистика, закрились земські статистичні бюра і тільки в ряди-годи

вийде тепер одна-дві книжки матеріялів, насьлїдок попереднёї живої працї.

Одна с таких книжок тільки що вийшла з друку і лежить перед нами; се IV. Т. статистичних матеріялів до Херсонщини, а на її окладинцї читаємо радісну для нас звістку, що в друку знаходяться ще V. і VI. томи матеріялів, котрі містять в собі повіти: Ананьєвський і Херсонський. Томи I., II. і III. вийшли ранїйш: I. Одеський повіт в 1883 р., II. Лисаветградський 1886, і III. Олександрийський 1888 р. Опріч сїх матеріялів херсонське статистичне бюро видало ще де-кільки путящих книжок, що до статистики Херсонщини.

На сей раз ми маємо на метї зробити короткий огляд IV. тому „Матеріялів для поцїнки земель Херсонщини". Книжка містить в собі статистично-економічний опис повіту Тираспольского і подїляється на передмову, чотири глави і додаток.

С передмови ми довідуємося, що книжка ся споружена на ґрунтї місцевих висьлїдів в цьвітнї, червнї і по части в жовтнї 1886 р.

Головна частина, як вже було попереду сказано, складається с 4-х глав. Глава перша має на заголовок „Обшир і людність". Тут ми перш усёго знаёмимось з становищем, обширом і людностю тираспольского повіту. — Наче той клин вклинився тираспольский повіт межи повіти одеський а ананьєвський, з заходу сонця на схід.

Широкий західний бік ёго граничить з Бесарабщиною, захоплюючи трохи на північ-захід. Поділлє, а с півночи і півдня ёго стинають повіти ананьєвский і одеський. В сїх межах він простягається с півночи на південь $103\frac{1}{4}$ верств (верства — майже кільометр), а з заходу на схід 195 в.; межа-ж сама, коли б її вздовж ростягнути, була б 450 в. завдовжки, с котрих 241 в. перепадає на воду, а решта на суходіл. Що до обширу, то не вважаючи на те, що розмір ёго було вже роблено де-кільки років, лїчби завждї не сходяться і сказати щось певного тепер нема можливості; однакже статистичне бюро, надаючи найбільшу вагу і віру своїм даним, подає лїчбу 662.600 десятин (десятина — майже 2 морґи). По належитості земля подїляється так:

У приватних властників всякого стану	391.282.7
У мужиків і слободжан . . .	216.850.9
У урядового скарбу (домен) . .	15.372.2
Решта (під залїзницю і др.) . .	39.095.77
А всёго .	662.600

Далїй іде опис поверхнї повіта, ёго оро- і гідроґрафічні особливості, настача водою, ґеольоґічна будівля. Сі всї речи описані с чисто-статистичного погляду, дуже цікаві для вченого, не можуть зацїкавити читача звичайного; тим то ми і не будемо довго зупинятись на них.

З усёго знати, що ґрунт тираспольского повіту є оден з лїпших і багатших чорноземів. Чернозем займає більшу половину повіта; глибина ёго в декотрих місцях по берегах Днїстра досягає 1 сяжня. Тільки східний повіт на правому боцї Днїстра визначується поганим ґрунтом: він хутко тужавіє, зле ореться, ріля збивається в груду, котра, як висхне „то й молотом не розібєш“ — як кажуть люде. Проте на добрий урожай одміна в дородї межи правим а лївим боком Днїстра не дуже примітна. Не вважаючи на таке богацтво ґрунту, врожаї там біднїйш за врожаї північної Херсонщини, де земля далеко гірша.

Де-ж лежать причини загального недороду тираспольского повіту? Очивидячки їх треба шукати не в ґрунті, а в чімсь іншому. Перше, що лежить перешкодою врожайності — се брак води для більшої частини повіту. Тільки наддністрянські селяне не зазнають браку води, а ще мусять страхатись що-весни повени, бо вона часом нищить і майно їх і весь річний дорід. Для решти місць вода річ дуже цїнна, а що б здобути її, не мало треба потратити, та і втримати її, що б не висихала („втїкала“) річ не така легка. Як би хто загадав таку загадку: який се край, де чоловік і води без грошей не напється? — відгадка б була: тираспольский повіт в Херсонщинї. Тут справдї вода в де-котрих місцях зробилась річю до куплї-продажи. Так н. пр. читаємо, що в с. Дементівцї мужики платять дїдичу за водопій 25 р. на рік; мешканцї села Іринівки платять дїдичу по 2 р. на рік за право брати кожній родинї по 4 ведра води на добу і т. інч.

Річки, що протинають тираспольский повіт (Томашлик, Кучурган, Малий, Великий і Середнїй Куяльники, Тилигул), несуть воду тільки по веснї. Що б здобути воду, люде копають студнї, але сї студнї не всюди настачають досить води; в інших місцях вода лежить не глибоко під поверхом землї і як тільки заступ дійде до неї, то вона витрискує в гору „фанталом“; в других знов місцях, що б досягнути води, треба копати дуже глибоко, а то і зовсїм не дограбаєшся до неї.

Опріч „фанталів“ в тираспольскому повітї речю цікавою суть „турецькі джерела“. Сі джерела знаходять майже завждї несподївано, бо „Турки“ (мабуть Татари), покидаючи сї місця, звикле забивали їх; так н. пр. коли раз знайдено одно таке джерело і почали ёго росчищати, то найшли, що воно було затуляно списом, обгорнутим в смушку.

Брак води дається в знаки все більш і більш с кожним роком. Як в історії кожного краю мріє в давнинї свій золотий вік, так і в історії повіту тираспольского ми можемо те-ж вишукати сей золотий вік, коли по ёму протекали ріки, хочай не молока з медом в берегах с кісїлю, але повнї води в берегах з вохкої землї, коли нї людям, нї

худобі, нї полю не бракло свого дарунка природи. Чи-ж люде согрішили перед ненькою природи, що вона тепер відбирає від них се своє благо? — Вони с кожним роком побільшували майдан розораного, нищили буряни і цїлину, що затримували в собі вохкість, зносили збочи балок, і задля того піднеслись долини і поплитшали річки, а тодї природа своєю найвиразнїйшою мовою почала промовляти до чоловіка, що брати з землї багацтва, не вертаючі їй нїчого, не дбаючи навіть про її потреби — бескарно не можна.

Лїси не мають тут впливу на зменшеннє вохкості, бо їх і поперед було не багато, а кільки перш було, тільки-ж є й тепер.

Друга головна причина тутешнїх недородів — климат. „Суховій" і „вюга" — от два бича Божих, що часом доостанку нищать кріваву працю і всї достатки хлїборобів. Суховій звідки б не повіяв — збіжжє горить, але найшкідливший він тодї, як дме з моря (с півдня). „Як вітер з моря, то людям горе", кажуть люде. Тодї за оден день зсмагає всяка рослинність, руйнуються всякі надїї на який будь урожай: „В 2 години трава висхне, збіжжє в очах горить", „земля зсмагається і тріскається, раптова зміна погоди нищить усяку рослинність". Дме-ж суховій звикле в березолї, травнї та червнї.

Не менш шкодлива для збіжжя і „вюга́" (сухий туман) і солоні тумани, що наче хмари диму повіють з моря по широким балкам. Несе їх лихо звикле тодї, як хліб красується.

Адмінїстративно тираспольский повіт подїляється на 24 волості. Можна думати, що адмінїстрація не мало приняла клопоту, заким змогла подїлити повіт на окремні волості. Ся думка нам приходить тим, що трудно найти другий такий повіт, де б кожна оселя відступала так далеко від другої оселї, а навпаки окремі хутори і села наближуючись одно до одного, зливались в оден величезний, займаючий кільки верстов замешкалий обшар. Знати, що кожний ґазда, будуючи оселю на своїй садибі, хтїв перш за все бути у себе сам собі паном і що б життє ёго складалось, як каже прислївє: „Хата моя с краю; я нїкого не знаю".

Тільки над Днїстром ми зустрїчуємо окремі великі села, де хати стоять густо, а розлоги між хатами досить великі. Така відміна в замешканню залежить од відміни в самих мешканцях: Приднїстровє замешкують колишнї дежавні мужики, більша-ж частина решти повіту — „десятинщики". Цїкава се річ „десятинщик" і властива тільки степовій Українї. Ще за часу „Ханщини" там істнували хлїбороби, що жили по чужих ґрунтах с частини врожаю. Коли „Очаківську землю" заграбили Москалї і почали там впроваджувати свої московські порядки,

то таких хлїборобів вони охрестили „повинні селяне“ (обязанные поселяне“).

Сї „повинні“ мали право набувати собі землю за гроші або в дарунок від дїдича; вони не вважалися кріпаками, а мусили виплачувати $^1/_{10}$ частину врожаю — „дежму“ (слово молдавське) і десяту бирку тим дідичам, з землї котрих вони користувалися. Окремої плати за випас не було, а вона залїчувалася в сю $^1/_{10}$ частину врожаю.

Опріч сего, вони повинні були відробляти свому дідичові 12 день на рік да́рма і 7 день платно по 25 к. на день (3 д. косовицї і возовиці і 4 д. в винограднику). Наказом 1804 р. їм було заборонено переходити від одного дїдича до другого, але с 1-го сїчня 1829 р. сей наказ був знищений і десятинщикам знов вернено волю міняти і дідичів і землю. До самого нищення кріпацтва орандне за ґрунт і відносини дїдичів до хлїборобів усе лишались однакові: хлїбороби платили за ґрунт десятину і мали право переходити до другого дїдича на обрókові землї державного скарбу. Ся власне орандна плата „десятина“ і надала призвисько „десятинщики“ економічній купі людности дрібних орандарів.

Умови, на яких десятинщики тримали землю, були вельми хосенні для безземельних хлїборобів тим, що за землю вони платили не грошима, а частиною врожаю. „Як Біг дав, то було й нам, було й панам“, кажуть старі люде; недорід однаково падав, як на пана, так і на десятинщика. Такі умови вабили бідоту і лїчба десятинщиків все більшала.

В часї знищення кріпацтва і нових мужицьких реформ условини життя десятинщиків були ще так користні, що багато з мужиків охоче відмовлялися свого надїлу, за котрий мусили ще виплачувати оброчне або викупне і приставали на десятинщиків. Таким побитом лїчба десятинщиків в тираспольскому повітї багато побільшала, а заразом і погіршали условини їх економічного биту: частина врожаю дідичові побільшала з $^1/_{10}$ до $^1/_5$, а далїй до $^1/_4$ і навіть до $^1/_3$; за випас треба було вже платити окроме; за житло, котрим десятинщики перш користувались дарма, дідичі почали брати плату до 10 руб. на рік за землянку і до 20 руб. за хату. Тільки в деяких закутках повіту, куди не втискались Нїмцї, можва ще зустріти навпів-патріярхальні відносини між дідичем а десятинщиками, що жиють на ёго землї с предків. Тут звичайно вони мешкають в своїх власних хатах, побудованих їми самими на дідичівському ґрунтї і або нїчого не платять за місце, або платять невеличкий чинш, котрий часом виплачується „відбутком“, або „послухом“. Землї беруть усе с частини, хочай від „дежми“ лишилось тілько слово, бо плати менш за $^1/_5$ врожаю ми вже тепер ніде по ці-

лому повіті не зустрінемо. Також тепер навіть в сїх закутках дідичі за випас беруть або відбутками а той грошима.

Такі відносини і умови межи дїдичем а десятинщиками с кожним роком трапляються все рідійш, а натомісць густїйш зустрічаємо, що дежма і всякі відбутки і послухи заміняються грошима і таким чином десятинщики перелицёвуються в звичайних орандарів.

Коли ми порівняємо сучасний стан економічного побиту десятинщиків а мужиків наділених землею, то побачимо, що тепер десятинщики маються гірш за мужиків, так що коли б реформа вводилась тепер, то бодай що випадків перекидання з мужика на десятинщика не трапилось би. Перш за все, хоч би й то н. пр. що десятинщик, маючи на себе 11 десятин пересічно, користуєть ся тільки $^{3}/_{4}$ або $^{2}/_{3}$ врожаю з них. Рахуючи навіть, що він тримає ґрунт с четвертої копи, матимемо, що ёму на ёго власну користь зостаєть ся 8·4, се б то менш, нїж ґрунт мужиків, у котрих на кожне хазяйство випадає пересічно 8·8 десят., с котрих, правда 20% тримають вони на орандї, але за те вони живуть по власних хатах і не платять за право жити на чужому ґрунтї; десятинщик-же мусить заплатити 10—20 руб. за господу, а то й тільки за право побудувати на де-який час собі власну хатину. Потім, коли випас мужикові нічого не коштує (як є неділена толока), або коштує не багато, десятинщик мусить платити не тільки за випас, але навіть від вуліка бджіл.

Коли ми таким побитом вирахуємо всї видатки, які має десятинщик і які мужик, то й побачимо, що чистого прибутку за рік у десятинщика не набереть ся більш нїж у мужика, а працї й клопоту, то й не рівняти. Коли-ж ми до сёго ще додамо, що десятинщик збуває змушаний за своє життє перебиратись з місця на місце, а тоді звикле губить ся і псуєть ся шмат хазяйського дрібязку, котрий для невеличкого хазяйства має чималу вартість, то зрозуміємо, що сучасному мужикові нема чого квапитись на економічний побит десятинщика. Останнїм-же часом на голову нашого десятинщика спалося ще два лиха, котрі ёго гнїтять і нищать до останку. Перше лихо, се Нїмець-десятинщик, перехоплючий землю і с котрим наш чоловік не в силї змагатися — друге лихо — довг; де б нашому десятинщикові була сяка-така можливість жити, де б він хтїв затриматися, звідти жене ёго Нїмець, звідкіля б же він сам рад був втїкти, де пан їм коверзує як хоче, там ёго тримає, ухопивши своїми страшенними клешнями довг.

Циганське життє і економічний побит десятинщиків зробили свій відбиток на сїльску будівлю і обставини життя людности тираспольского повіту. Але що до будівлї, то з сего погляду тираспольский повіт можна подїлити на дві частини, західню — власне Приднїстрове і східню-сте-

пову. Наче молоді дівчата стоять по-над Дністром чупурні, огрядні, чималі хати з виноградниками і садками, оперезаними плотами, а то й парканами, і дивляться в водяне верцадло на свою вроду. Хата на два покої, стріха очеретяна, вся оселя збудована як сьлїд, добре, по хазяйськи.

Удаймося в степи і зовсїм другий гляд кинеться нам в вічі. Гей би ті кучки американських мурáх, а часом і низші навіть за них, розсипані по степу хатки і землянки десятинщиків і мужиків сеї частини повіту. Нї садків навкруг хаток, нї плота, нї паркана, нїгде ми не побачимо: брак води не дає тут дереву самому рости, а у забитого, пригнїченого працею чоловіка нема нї охоти, нї зайвого часу дбати про се. Через недостачу дерева рідко в кого є спроможність на рублену хату, а більша частина людности живе в землянках: зо $2^1/_2$ ліктї заввишки, або ще низших бурдіях, що викопані на половину в землї. В такому житлї чоловік середнёго зросту дістає головою стелї, котра служить заразом і дахом. Випростатись можна тільки серед землянки під сволоком. І в такому житлї, гіршому за аби-яку собачу будку, міститься цїла родина, що складається звикле з 5—7 душ, а зімою і повеснї рано тут, в купі з людьми, мають собі притулок овечки з малими ягнятами і телята, бо другого захисту для них нема*).

Ще трохи густїйш нїж на рублену хату можна надибати на хату с плота, с каменя, або з мішанини глини і землї з соломою (вальки і чамур). С чамура або вальків можна вибудувати таку-ж гарну хату, як і з дерева, та вона обійдеться дешевійш і буде беспечнїйш на случай пожежи. Тільки у заміжних ґазд камінь кладеться на вапнї; звикле-ж замісць цементу вживається глина.

Покрівлї роблять з очерету, соломи, буряну, а на землянках — земляні дахи. Найдорожшою має бути перша, особливе коли вона зроблена „по нїмецьки", бо за одну роботу такої стріхи платиться по 3 рублї від сяжня. Вартість хати від 30 руб. за землянку на 1 покій і до 500 руб. за гарну камiницю на 2 покої з стріхою по нїмецьки.

Що до хат, які трапляються у десятинщиків, то вони, побудовані на ґрунтї дідича і з ёго матеріялу, належать до десятинщика яко власність тільки 4—5 лїт, а далій переходять до дідича. Частїйш лучається, що десятинщики користуються з дідичівських „стін" без вікон (рам) і дверей, а се все десятинщик повинен зрештувати вже за свій кошт і має право забрати з собою, як перебиратиметься на інше місце до другого

*) Господарських холодних будинків, як клунї, стайнї, возівнї і т. ін. звикле і заводу нема, або всї вони складаються с такої-сякої повітки с каменя, а ще частїйш з гною з буряном, котру зімою при нуждї і розбірають на топливо.

дідича. „Хазяіну й стіни помагають“ — кажуть люде, розуміючі перевагу чоловіка, що має власні стіни, хоч і без ґрунту, над безхатнім горопасом.

Людности в тираспольскому повіті палічуєтся всего 188.786 душ; в тій лічбі 94.812 мужчин і 93.974 женщин. По національності людність поділяєтся менш-більш так: Украінців 41%, Молдаван 32%, Німців 12%, Москалів 7%, Булгарів 5%, Жидів 4% і потрохи всяких інших націй (Поляків, Вірмен, Греків і інч.) 1%. Як бачимо найбільший відсоток людності тираспольского повіту складають Украінці і Молдаване і тепер би гаразд повести про них мову. Але тут ми мусимо закинути Високоповажному авторові, що охарактеризувавши як сьлїд і навіть с подробяцями тутешніх Німців, він занадто мало вдїлив місця нарису національно-етноґрафічних ознак сїх головнійших націй, хоч би то навіть і для статистико-економічного твору. Але й над тою крихтою, що нам подає автор в кількох стежках цїлоі книжки, є над чим замислитись.

Тут перш за все не приємно кидається в вічи слово: „ассіміляція“. Ми вже так звикли, бачучи се слово в російській книжці розуміти ёго, яко ковтаннє московщиною всїх інших націй, що нас дуже здивувало, коли ми побачили тут се слово вжите для виразу відносин між Украінцями а Молдаванами. Важко робиться на душі, коли читаєш, що Украінці, не вважаючи на перевагу лічби, лекше за Молдаван асімілюються, втрачуючи свої національні відміни, так сказати молдаванїють. Не вже-ж пак ми ще й досї не надали собі сталої твердої форми, а як та тїч або місиво приймаємо легко форму і відбиток усёго, що нас оточує. Жіноцтво, яко елемент усе більш консервативний, міцнійш удержує свої національні відміни і рідну мову, ніж чоловіки: між Молдаванками і тепер ще можна стріти таких, що жадною іншою мовою опріч рідною не балакають. Тільки що до одежи, то Украінці наче б то трохи міцнійш тримаються свого, ніж Молдаване, ба й то одежу дома робляну можна лише побачити на старих; молоднеча-же майже вся зодягаєтся в куповане все, починаючи від сорочки і до чобіт. Куповані навіть вишивки на сорочках у Вкраінок. В сьвято можна побачити сільских парубків в сурдутах і галанцях; жакетка й шалик і т. і. зробились щоденним убором.

Що до національної самосьвідомості, то про Вкраінців не знаходимо тут анї пів слова, примітка ж про самосьвідоміcть Молдаван варта на наш погляд того, що б її тут змістити цїлком. Ось вона: „Ми не досить знаємі з условинами життя булих державних мужиків-Молдаван, що б виявити причини, задля котрих у них виробився наліг удавати зневагу до своєї національності перед офіціяльними особами, навіть тоді,

коли для того нема потреби. Але така обява зневаги до своєї національности не може бути доказом того, що буцїм в молдавській родинї доховується чиста мова і народні звичаї, а коли Молдавану трапиться почути від чужого чоловіка хвальбу працёвитості, охайности і чесності Молдаван, то трудно описати ёго радість і втїху тодї.

До образи своєї національности Молдаван видиться не тілько байдужим, але гей би спочуває їй, що одначе не веде їх до денаціоналїзації, а навпаки Вкраїнцї і Москалї, замешкалі поміж Молдаван, вельми хутко переймають їх мову, а також почасти звичаї, не вважаючи на те, що слово „Мулдаван" вважають за лайку".

Як часом буває, що одна фраза добре сказана і захована від сурового ока російської цензури і бюрократизму, коли її вишукати, проливає ясний сьвіт на все, що поперед нам здавалося в густому туманї, так хоч би й на сей раз наприклад фразу: „виробився наліг удавати зневагу до своєї національности перед офіціяльними особами навіть тодї, коли для того нема потреби"... годї зрозуміти, що не брак знаёмості з життєм Молдаван загороджує уста авторові, а неможливість писати голу правду. В краю, де гола правда скинена с пєдестала, а на її місце наставляно якусь її потвору і наказано під страхом куни, пуги і Сібіру вважати сю потвору за первотвір — приходиться чоловікові, або заплющивши очи мовчати, або відкинувши геть сумлїннє, дивитись на все, що коїться навкруги крізь перевертаюче скло і зробитись поганцем; тодї тут можна спокійно жити не жахаючись нї куни, нї пуги, нї Сибіру, а навпаки чекати для себе від уряду всяких пільг і надгород, як хрестів, медалїв і т. інч.

Там усяк говорить правду
Непідкупними устами,
Там за правду щира дяка —
Батогами, батогами...

В разї-ж, коли тут за перо береться чоловік, що ще не встиг зовсїм втратити сумлїння, то в творі такого чоловіка мимохіть раз-у-раз вривається первотворна правда, але він її так заховує в лахматтє с фраз від пристріту вражих очей, як мати від вітру своє немовлятко. Тодї він пише: „Виробився наліг удавати зневагу до своєї національности перед офіціяльними особами навіть тодї, коли для того нема потреби". Значиться, бувають такі случаї, коли потреба вдавати перед офіціяльними особами зневагу до своєї національности, коли таке вданнє може чоловікові стати в пригодї, і чоловік, що б заховати себе від лиха та напасті урядників — сїх слуг московського народожерства, сьміється, розриваючи сам на шматки свою

душу, з своєї батьківщини, глузує з своєї матери... Наліг, а ще наліг цілого народу не вироблять кільканайцять поодиноких фактів; що б виросла така болячка на вдачі народній, треба що б се місце довго а міцно муляла кацапська національна народоненависть. Татаре ніколи не вимагали, що б піддані їм народи знущались над своєю національностю.

Ся народна болячка, яку автор спостеріг у Молдаван, вже гризе і нас Українців і в'їдається і в інші народи-підданки „единой и недѣлимой россійской имперіи".

Українцї, Молдаване і Нїмцї займаються найбільше хлїборобством; жиди і по части Москалї — гандлем. В повітї є кілька осад з жидів, де вони займаються хлїборобством. Дозволено менї буде думати, що кожному цїкаво було б довідатись те-ж дещо про їх побит, про те, як вони справляються с хлїборобською працею, який вплив зробила ся праця на їх домове і громадське життє, стан їх економічний в порівнанню з станом їх безземельних суплемінників — але автор, с причин для нас невідомих про се все не пустив і пари з рота.

Що до тутешнїх Нїмців, то ми про їх побалакаємо в оглядї другої глави, де їм присьвячується більш стежок, а ми від себе постараємося згорнути до купи все, що роскинено про них по всїй книжцї.

„Володїннє землею і хлїборобство" має на заголовок друга глава, а в неї ми звернемо ввагу читача на історичний огляд тираспольского повіту, на тутешнїх Нїмців, володїннє землею на підставі спілки і на робоче питаннє.

Трудно вишукати більш потворного історичного нарису, анї-ж нам подає сей твір. З нашого погляду, авторові треба було або зовсїм не чіпати історію повіту, або дати хоч короткий вузловатий, але більше-менше повний історичний погляд; давати-ж читачам якісь нїкчемні шматки історії — не сьлїд. Нам ясно, що автор мав на метї дати історичний огляд повіту не яко самостійний нарис, а тільки яко поясненнє нарису історії володїння землею, котрий до слова автор обробив сумлїнно, але се єго не оправдує. Книжцї власне бракує історичного погляду і як би замісць даного автором історичного лахмаття, була коротенька, але заокруглена історія краю, книжка не тільки нїчого б не втратила, але навпаки де-що ще б виграла.

З сїх суто історичних приміток, котрі не зібрані а роскинені по всёму огляду історії кольонїзації і володїння землею, довідуємось, що частина Херсонщини, під повітом тироспольским, се б то обшир межи Богом а Днїстром прозивавсь перш „Ханщиною", Москалї-ж сей край охрестили: „Очаковская земля", задля того, що перше місце, де їм завдано було Турками таки доброї хльори, було місто Очаків; з доку-

ментів-же офіціяльних, що відносяться до 50—60 років XVIII. віку і написаних на волоській і грецькій мові, край сей прозивається „Ханська Вкраїна“.

День сотворіння мира для „Ханщини“, по автору, був день, коли московський двоголовий орел запустив в неї свої гострі пазурі; що-ж було з нею до того часу, які люде і як там жили — на всї такі питання книжка мовчить. Для багатёх сучасних российських письменників, що беруть в руку перо, що б дати опис історичний, етнографічний або статистично-економічний якої країни, країна ся в їх творах починає істнувати тільки с часу підданьства Москві; все що і як в краєві було, жило, дїялось в до-московський період, — все се не варто їх уваги; вони або відбирають краєві ёго історію, або відносять її до баєчних вигадок. Відтак нераз тепер можемо почути такі н. пр. слова: — „Україна споконвіку належала до Росії; вона відвічна российська провінція і тільки на де-який час була підпала Польщі“. Коли-ж ти почнеш кому говорити про історію України, то можеш сподїватися, що твій слухач скине на тебе великі очи і скаже задивованим голосом: „Історія України? та се-ж байки для дїтей“, або як нападете на такого, що він де-що маракає в российській лїтературі: — „А, знаю, знаю... Да й завзятий-же в біса був ваш гетьман, Тарас Бульба! Якже не знати?“

Відтак не дивуймося, що й Ханщина відома авторові тільки вже яко провінція Росії.

З де-яких документів знати, що в останнїй четвертинї XVIII. в. тут ще жили стале і кочували Татаре Єдисанської орди. Тут-же тодї знаходили собі притулок „бурлаки“, „прочане“ і в загалї втїкачі з України (поділяною вже межи Росією а Польщею) Молдаванщини, Московщини, Нової Сербії, ба — й навіть Божан-козаків; тут сї втїкачі знаходили ту волю, котрої їм так бажалося дома. Усе-б тут їм було гаразд, коли б не Татаре, що не охоче пускали до себе непрошених гостей і траплялося часом, що завдавали втїкачам таки доброго прочуханa. Давні люде повідають, що жіноцтво і дївоцтво обмащувало собі лице і руки в саджу, що б знеохотити до себе Турків с Татарами, а малих дїтей усе ховано.

В кінцї XVIII. в. Москалї знали сей край тільки с того погляду, що тут часом вправляли свій дух руйновання. Так в сїчнї 1769 р. за часів війни Росії с Турещиною, загон князя Прозоровського спалив Балту і облеглі села, також як і всї місця по Днїстру, де б ворог міг заховатися; того-ж року „партія загону єнерал-майора Зорича наслана до Дубосар випалила 8-го серпня цїле місточко, а заразом і всї області села на 5 верстов навкруги“.

В 1788 роцї тут замешкали Чорноморцї, котрим в нагороду за хоробрість князь Потёмкин віддав землї межи Днїстром а Богом.

Да й дав гетьман від Днїстра до Богу,
Гряницею по Бендерську дорогу,
Днїстровий, Днїпровий — обидва лимани:
В них добувати, справляти жупани

сьвіває люд про сей випадок.

Але вже в 1792 р. Катерина II., жахаючись за близького сусїдства військової сили з нащадків колишнїх славетних синів України з її пригнобленою матїрю, закинула їх гень за Кубань, а в „Очаківській Землї" почала впроваджувати „общерусскіе порядки".

Так зараз сьля сёго, в самому вже кінцї XVIII. а початку XIX. віку російський уряд почав турбуватись, що б заселити Очаківську пустку. Але і на сей раз російський уряд лишається усе вірним сам собі. Він має на метї заселити сей край для того, що б він не пусткував, що б земля, котра може дати чоловікові яку користь, давала її, що б полегшати істнованнє бідоти, поліпшуючи її економічний побит, що б сею зайвою землею тлумити повстаючий пролєтаріят... і т. і. Нї, такі загально просьвітні мети, здається, нїколи не орудували і не орудують вчинками російського уряду, і на сей раз їм орудували не вищеповідані мети, а кажучи словами автора, „бажаннє як найхутнїйш зробити ёго русским". Тут я мушу зробити маленьку примітку. Автор уживає прикладник „русскій": прикладник сей, на наше лихо, Москалї стосують як до себе, так і до нас, с. т. вони не розбірають одміни, яка є між прикладником „російський" а „руський", і таке невіданнє часто-густо не є справжнє, а зумисне для того, що б перекладаючи з нашої мови і подаючи звістки в своїх часописях про справи Русинів в Галичинї, або навіть і про нас Українцїв і наші справи, — писати про „русских", читай „россіян" і справи „русскі", читай „російські". Відтак для нас лишається неясним, що автор розуміє під виразом: „зробити край русским". Треба гадати, що Росія мала на метї зробити ёго власне російським і задля сёго, роздавши землю величезними займищами (10.000—24.000 десятин на одного) маґнатам і вищим військовим чинам, їм було наказано дбати, що б край був як хутнїйш заселений крепаками, а до того й сам уряд піклувавсь про теє-ж і засилав сюди залишнїй люд з „осередошнїх ґуберній"; атже-ж ґубернїї України не суть ще „осередошнї" для Росії.

Причина-ж того факту, що край сей зробився краєм переважно українським, лежить в самій вдачіУраїнцїв, що від віку, наче ті нетлї летять в ночі на сьвітло, не вважаючи, що сей зрадливий сьвіт може

осмалити ї́м крильця, — линуть на перший найслабший промінь волї; а з сего краю заблис тодї для ї́х такий промінь і вони тисячами кинулись на ёго. Тут, на широкому степі, все-ж ї́м дихалось вільнїйш, нї-ж у себе дома під подвійним натиском пана і московського урядника.

Хто на підставі наших слів хтїв би доректи нашому народові брак патріотизму, прихильности до рідної землї, тому б ми на се відказали, що він не тямить анї нашої історії, анї нашого громадського життя. Українець любить свою рідну землю міцнїйш за кого другого, але він усе волить любити її яко вільний, хоч і здалека, а не яко раб, брязчучи кайданами у себе дома.

Російському урядові не довелось зробити сей край Московщиною, але він заледве не зробивсь Нїмеччиною, завдячаючи нїмецькій партії уряду, що була тодї саме в силї. Нїмцї російські „сановники“ нїколи не забувають, що опріч Росії в ї́х є ще другий і ріднїйший „Vaterland am schoenen blauen Rhein“ і що в тій батьківщинї є багато „arme Leute“, котрим допомогти вони мають для себе за обовязок. Тим то, коли Росії прибуло стільки зайвої землї, вони зараз дали знати в Нїмеччину кому сьлїд: „Збірайтеся лишень „nach Russland“, а матимете землї по горло і буде вам добре“, і потягли звідти „Deutschen mit den langen Peitschen“, як тягнуть до нас ключі веселиків по веснї. „Довгим батогом“, котрим Нїмцї гнали все, що їм заваджало на дорозї, була все-ж ї́х більша заможність в порівнанню з тубольною голотою десятинщиків і мужиків, а до того ще й глибоке зрозуміннє громадських інтересів і найлїпша орґанїзація громадської самопомочи.

Тодї як наш люд боїться наче повітря якого всякої громадської орґанїзації, а коли її й має, то тільки вже с примусу, — Нїмцї першим дїлом, приїхавши на нове місце свого життя, зараз складають з себе свою громадку, вибірають громадського старосту (Schultz) і приписуються до якої небудь нїмецької волости, хочай би то й в другому навіть повітї. Перші будинки, які вони закладають: кірха, росправа і школа, в разї-ж, коли осада невеличка, так що не в станї спромогтись на сї три будинки, то тодї оден будинок справляє всї три функції.

Вибудувано громадські будинки і навкруги починає роскидатися осада. Вздовж простої, як стріла, широкої вулиці лавою стоять просторі садиби. Перед хатою, за пофарбованною огорожею — квітничок, в дворищі колодязї, сама хата велика, простора, на два покої, з стріхою „по нїмецьки“; всї хати на оден лад. Автор додає: „Коли Нїмець, орандар або десятинщик, будується на якийсь час, н. пр. на 7 лїт до кінця строка оранди, то всї ёго будинки вибудувані так і с та-

кого матеріялу, що можуть стояти за той тільки час, а надаль вже нї на віщо не годні". (ст. 66). Нам здається, що автор тут трохи чи не переборщив, бо раз, що сї слова перечать усёму, що він-же сказав в загалї про будинки нїмецьких осад, і друге, що треба таки чимало митецького досьвіду, аби вирахувати так і працю і матеріял, що б будинок простояв тільки сім лїт, анї року більш чи менш, а такого досьвіду не набратися хлїборобові, усе більш працюючому над землею, анїж над будівлею.

Будучи усе людом незалежним, маючи ще з 1861 р. право набувати землю, користуючись з деяких певних пільг і піклування уряду, міцні засадами громадсько-економічного життя — Німці піднесли так високо свій економічний побит, що змагатися з ними тубольцям хлїборобам нема жадної можливості і Нїмцї все більш і більш с кожним роком захоплюють в свої руки землю. Земля від дїдичів трохи-по-трохи переходить в руки дрібних власників Німцїв, не потребуючих віддавати її в чужі руки з „дежми", а сам патріярхальний тип десятинщика випірається новим типом — Німця-орандаря.

Для того, що б забеспечити себе і своїх нащадків на можливо довгий час від браку землї, Німцї закладають звичайно у себе громадський стовп, що йде на куплю землї для молодого безземельного колїна. Скуплені для сеї мети землї трохи-по-трохи замешкуються молодю і з них засаджуються нові незалежні громадки. Нові хазяйства, ставши на власні ноги, сплачують спроквола пожичку, що взяли на землю і споруджають нові фонди задля тієї-ж самої мети.

Не вважаючи навіть на такий порівняючи добрий економічний побит, утиски росийського уряду, що останнїми часами натхнувся такою страшенною народоненавистю, якої не запамятати, особливе-ж супроти Нїмців, змушує їх кидати сю сторону і мандрувати сьвіт за очи, шукати вільнїйшого життя.

Тим-то лїчба еміґрантів з Нїмців все більшає. Найбільш мандрують до Америки, а йде переважно не голота нїмецька, що не може спромогтись на виїздне і обхазяйнуваннє на новому місцї, а все люде з більшими чи меншими достатками.

Великого добра з сеї еміґрації, на наш погляд, нема що сподїватися. Не стане Німця з ёго все-ж таки більш-менш загально людськими просьвітними поглядами, зараз натомісць стане дике кацапське жмикрутисько, а чи-ж від такої заміни полекшає хоч на крихту нашому народові? Чи може новий ёго сусїда дасть ёму кращі приклади громадського життя, хозяйновання і т. і.?

Дуже цїкавою речею в степовій Українї є ще володїннє землею на засадї спілки. Де-кільки ґазд складають з себе спілку; вкладами гро-

шей по спроможности кожного складається стовп, що в купі з грошевою підмогою мужицького банку йде на куплю землї. Набута земля поділяється між поодинокими спільниками відповідно частинї єго вкладу в спільний стовп. Кожен спільник надїляється землею не в одному шматку, а в де-кількох місцях. Надїляється тільки поле та леведа, під толоку-ж і вигін відрублюється спільний для всїх спільників шматок землї.

Теоретично міркуючи, здавалося б, що таке володїннє землею, яко вже трохи наближуючеся до раціонального, не повино б мати другого насьлїдку, як полїпшеннє економічного стану спільників. Але de facto виходить на друге: і на сей раз полїпшується економічний стан спілки багатших спільників, бідота-ж робиться ще біднїйшою. Земля так звикле купується не за власні готові гроші, а за підпомогою мужицького банку. Але банк видає не всї гроші, потрібні для куплї землї, а тільки частину їх; решта-ж виплачується або своїми, або як у кого своїх нема, позиченими па страшенні відсотки (до 120% на рік) грошима.

Тим то хутко біднїйші спільники зовсїм втрачують все своє майно і, не маючи спроможності держати за собою землю, передають її цїлком, або тільки частину заможнїйшим спільникам. Права власності па забраний шматок землї багатирі de jure не мають, бо він усе належить до того, за ким він записаний, але він єго доти не відбере, докіль не виплатить свого довгу з відсотками, що за весь той час наросли, і всїх податків, які за неї виплачено доти фактичним власником. Таким побитом земля трохи-по-трохи знов збірається чималими шматками в небагато рук, а до того за ким записана, назад вернеться бодай чи не на страшнім судовищі.

Ми ще зупинимось в перегляді сеї глави трохи на робочім питанню.

Економіям тутешнїм бракує на робітника тільки в роки гарних урожаїв і тодї цїна на робочого чоловіка підскакує дуже високо в гору.

Робочі бувають місцеві і зайшлі з других місць, але наймателї волять перших нїж других тим, що вони витревалїйші і більш знаємі з місцевими условинами працї. Сливе всї рокові і строкові наймити належать до місцевої людности; найбільша-ж частина люду, що тягне лїтом в тираспольский повіт шукати заробітків, — мужики Поділля-„буци“, як їх тута дражнять, та ще є Київвщини („Черкасцї“). Варто визначити, що межи найшлим робочим людом трапляються Гуцули, що їх тут кличуть Галичанами.

Зайшлі робітники наймаються на строки, на місяць, на день, або від десятини. Плата за працю лїтом залежить від урожаю, а також по-

*

треби робочих рук. Рокові наймити відберають плату менш-більш ось яку: парубок 60—140 руб.; пів-парубка і женщина 35—80 руб.; підлїток 20—60 руб. Тут варто помітити, що найменш платять наймитові багатирі мужики, та десятинщики, найвисшу-ж плату дають Нїмцї.

Зімою дрібні господарі, що б не марнувати часу, стають під хури, возити хлїб економії на стації залїзниць, а то й просто аж до Одеси, счищують сьнїг с полотна залїзниць, та ще лучаються де-які-такі випадкові заробітки.

Жіноцтво — Молдаванки шиють, прядуть, або ткуть полотна і килими; кожна Молдаванка повинна коньче вміти такі жіноцькі роботи, бо інакше нїхто її й заміж не візьме. Нашим-же сільским Українкам цїлїсеньку зіму тільки й роботи, що „лежати та спати", коли йняти віри словам їх чоловіків та батьків з братами.

Що до лїчби робочих днїв і сьвят, то людність сусїдна з нїмецькими осадами, піддавшись трохи впливу Нїмцїв, зменшила лїчбу сьвят, за що треба скласти нашу дяку Нїмцям, не вважаючи на те, що старі, незадоволені з новини, гудуть собі під ніс: „Через Нїмцїв стали забувати й сьвята".

Останнї дві глави: III. „Сїльско-хазяйскі гони і їх продуктивність" і IV. „Виказ поцїночних данин", мають свою вартість тільки для вченого, тим то, що б не занудити і так вже терпеливого читача, ми опускаємо перегляд, учених-же відсилаємо до первотвору, а скажемо їм, що все потрібне тут знайдуть і не пошкодують своєї працї.

Додаток містить в собі цифрові таблицї, поясняючі самий текст.

На останку не можемо не закинути ще Вп. авторові роскиненість матеріяла, але в кожному разї, хто подужає сю незначну перепону, той мусить сказати своє щире спасибі авторові за єго сумлїнно виконану працю. Дай Боже нам більш таких творів, писаних Українцями, та ще коли б і на мові рідній.

„Як мед, то й ложкою", подумає скептик. — Хай так!

Київ. *В. Б.*

До мого брата О. Б.

Гадка гадку гонить,
Спочинку нїколи,
Бідна-ж моя головонько,
Ти моя недоле:

Прийде ніч холодна,
Все кругом спочиє,
Тілько в моїм серцю
Огонь усе тлїє.

Днями гадки буйні
Єго накладають,
Ночев сни прекрасні
Єго піддувають.

А моє серденько
Ватров ся вчинило,
Твоє слово, брате,
То все начинило.

Слово о русалках
Славутї, могилї,
Запорожській Сїчі,
Українї милій.

Рошкіш і маєтки
Готов змарнувати,
Щоб ся міг і брат твій
Сьпівак руський звати.

Львів $^7/_8$ 1868. *Н. Шрам*).*

---

*) В Чернівцях умер 24-го падолиста 1884 брат буковинсько-руського поета і музика Данила Млаки, о. Григорий Воробкевич, проф. історії в реальній школї, відомий читачам „Правди“ Наум Шрам, котрого думи були поміщені в давнїйших рочниках „Правди“. Проживаючи в 1868 р. у Львові яко капелян православний, зазнаємився покійник с проф. Ол. Барвінським, тодї ще слухачем фільозофії. Ол. Б—ий роскрив свому другові славну бувальщину нашу, а Гр. Воробкевич став пильно росчитуватись в історичних і поетичних творах українських, яких ёму достарчав Ол. Б. Небавом появились поетичні твори Наума Шрама в „Правдї“, котрою тодї Ол. Б. вкупі с пок. Ев. Желехівським, Вол. Навроцьким, Венедиктом Борковським і своїми братами Володимиром і Осипом займався. З рукописей, котрі находяться у проф. Ол. Барвінського, подаємо одну поезію, ёму автором присьвячену, і „Калину“.

КАЛИНА.

Калино-квітко, будь жичлива,
Дай ягідок рвати,
Буде ними чорнобрива
Личко малювати;
Личко своє біленькеє
Усточка блїдії,
Дївча моє блїденькеє,
Чом ти без надії.
А я тебе доглядаю
Мов вельможну кралю,
Неба тобі нахиляю,
Блїдий ти мій раю.
А ти все о нїм гадаєш
І про єго зради,
Мене мила мов не знаєш
І не хочеш знати.
Хтївбим жару добувати
Із неба самого,
Твоє серце огрівати,
Студена небого.
Хтївбим цьвітів діставати,
Дївчино любенька,
Доріженьку устиляти
До мого серденька,
А ти, квітко над квітками,
Головку схилила,
Безбожними голосами
Собі смерть просила.
Позволь тілько цїлувати
Губки ті блїдії,
Будеш на-нов процьвітати
В любві і надїї.
Забудь того зрадливого,
І я любить знаю,
Здїлай мене щасливого,
Ти блїденький раю.

Окрім деяких недрукованих поезій Наума Шрама находяться у проф. Ол. Барвінського ёго листи, в котрих покійник подає цїкаву характиристику тодїшнїх галицьких обставин. Небавом дещо подамо в „Правдї". — Ред.

Дай личенько малювати
Рожевов калинов,
Та не будуть люди знати,
Що ти нещасливов.
А я барву калинову
С часом обцїлую,
Личко твоє любе знову
Красою змалюю.
Калино-квітко, будь жичлива,
Дай ягідок рвати,
Буде ними чорнобрива
Личко малювати.

Львів $^{26}/_{8}$ 1868. *Н. Шрам.*

ВІСТІ.

С Київа.

(Ґенерал-ґубернатор Іґнатьєв. — Військовий комендант Драґоміров. — Цензурна заборона українських видань. — Ол. Лашкевич, видавець „Київської Старини“ помер).

Відомо, що правобережна Україна, перебувши 14 місяців без ґенерал-ґубернатора, дістала нарештї собі ёго в особі ґенерала Олексїя Іґнатьєва, що доти правив східним Сібіром. Чого можна сподїватися людності правобережноï Украïни від д. Іґнатьєва, се вже й тепер показалося. Гадали люде, що він здійме з української і польскої мови ту люту заборону, що істнує, найпаче у Києві, майже тридцять вже років. Але-ж! маємо ось які звістки: велено поздіймати у Києві вивіски с польскими написами і заборонено друкувати по часописях оповістки по польски; не дозволено д. Кропивницькому і Садовському давати у Києві українські спектаклї. Ще виразнїйше визначилася „полїтика“ д. Іґнатьєва в промові ёго до мирових судей: він кликав їх, помагати ёму досягти тієї мети, яку вказав ёму царь, а мета та, що б на правобережній Українї була: „единая православная р у с с к а я народность“... Чи треба говорити про те: яке добре буде правосудіє, коли воно стежитиме не справедливість і правду, а притьмом налягатиме па „обрусеніе!“.., правим, значить, буде в судовому присуді не той, кого покривджено, а той хто „русскій и православный“, значить, для Українця, Поляка, жида, для католика, для штундового — лїпше й не рипатися в суд? Так, чи нї?

Є ще гірша звістка, буцім то д. Іґнатьєв хотїв видати приказ, що б по місцях прилюдних (улиця, театр, касино і т. і.) Поляки не говорили по польски; але хтось звернув увагу ёго, що такий приказ видавати неяково, бо він стане у велику супротивність проти приказу, що перед тим видав ґенерал Драґоміров, головний військовий начальник київської округи. Приказ ґенерала Драґомірова, надрукований в „Кіев. Слов'-і", річ незвичайно цїкава, характерна, гуманна. Відомо, що в Росії жовнїрам забороняють вживати рідної мови, таким чином інчий новобранець, н. пр. Татарин, Киргиз або що, що не тямить нї слова по московськи, опинившись у війську, в казармах чує себе гірш, нїж у темному лїсї, і не диво, коли на ёго нападе туга за родиною. Часто-густо наші Українцї також тужать, що їм не можна засьпівати рідної піснї. Ото-ж оден Чуваш-жовнїр, не маючи дозволу сьпівати рідну пісню, вживати в розмові з своїм земляком рідну мову, так затужив за рідним краєм, що взяв тай застрілився. Се сталося у Київі в жовтнї. Ґенерал Драґоміров, довідавшись про се, видав приказ, що б нїхто не боронив жовнїрам вживати, коли вони не на службі якій, рідну мову і сьпівати рідні піснї. — Жовнїри-Українцї довідавшись про такий приказ, невимовно зрадїли і правили молебень, просячи у Бога ґенералові здоровля на многая лїта.

Не так як ґенерал Драґоміров гадають інчі російські урядники і що сили є, пильнують коло „обрусенія", коло знищення українського слова. От н. п. цензура цїлком заборонила Київський альманах „Звістка", в котрому опріч самої белєтристики не було нїчого, тай ще й те, що половина тієї белєтристики була вже друкована, а решта — таке, кажуть, було невинне, як те немовлятко. Не знати, яка доля постигне другий київський альманах „Весна", чернигівський „Десна" і одеський „Спілка". Але от що чутно: чому досї нїхто з видавників заборонених цензурою альманахів, як „Складка", „Степ", тепер „Звістка", не подає рекурсу до мінїстра? Чи вже ж в Росії задля українського слова не можна знайти оборони під цензурного самовласття; добитися хоч того „права", яке надано законом 18 мая р. 1876? Годилось би постукатися до дверей мінїстра, а коли що, то й дальше. А нуте!

1/13 листопаду помер редактор-видавець „Кіевской Старины" Олександер Лашкевич, людина ще не старого віку — 49 лїт. Лашкевич родом с Чернигівщини, доволї заміжний шляхтич. Скінчивши унїверситет у Київі, він чимало працював в рр. 60-х в Київщинї, яко мировий посередник і праця ёго задля народу не була марною, бо не була вона бюрократичною. Працював він і яко земець в Чернигівщинї. В письменстві стали ми знати про ёго лишень с того часу, як він взяв од Лебединцева „Кіев. Старину". Чимало вложив він в сей вістник і працї, і часу і грошей, але не вспів ще ёго довести хоч до можливого показчика дїйсної історії України: рука цензурна страшенним тягаром лежала на „К. Старинї". По смерті Лашкевича видавництво перейшло до рук ёго вдови, а редакцію доки-що обняв секретар К. — Як воно буде далї — не знаємо.

С південної України.

(Московська цензура супроти літератури української. — Важке лихо українського театру. — Наукові роботи. — Тяжке становище українського письменства).

Здається, ніколи ще у нас не було так тяжко, як тепер. Цензура притьмом завзялася знищити все до краю, і тепер пропускає тільки деяку дрібненьку дурницю, а що більше й краще — про те нема що й думати. Сёго року с Київа послали дуже цікавий, розмаїтий і величенький збірник „Вістку", а з Одеси не менше цікавий збірник (літературно-етноґрафічний) „Розмову". Діло було поставлене так, що би не дати цензурі нїякої причепки, то самі пильнували, що би не то що думки а й слова якого уразливого не було і були певні, що цензура пропустить. Отже вийшло не так. Цензура обидва збірники цїлком заборонила, не вважаючи навіть на те, що в обох були й такі речи, що вже ранїйше надруковані, а також драматичні твори (як от „Пилип Музика", оперета Янчука і „Мартин Боруля", комедія Карого), котрі дозволені театральною цензурою і давно вже граються на театрі. З сёго ясно, що цензура принціпіяльно не пускає нїчого путнёго на нашій мові, що би таким побитом діскредитувати наше письменство перед громадою, котра в більшості нїчого про се не відає, як і від чого стоїть діло, а писати про се нї в яких ґазетах не вільно.

Знову те-ж обурились і на театр, нїчогісенько нового не пускають, сводїваючись, що публїцї набриднуть старі пьеси і вона охолоне до українського театру. До того ще заставляють бідолашних артистів грати стільки актів российських пьєс, скільки українських; то коли ставлять „Безталанну" або іншу пьєсу в 5 дїях, мусять разом ставити 5 актів российських водевілїв або інших пьес, починають спектакль з 7-ої години і ледве до 2-ої години кінчають, а се і для публїки і для артистів ще більше важко.

Думка по поводу заборони двох збірників скаржитись мінїстрові і в сенат і хоч воно похоже на то, що вовкові скаржитись на те, що зроблено по вовчому наказу, а про те треба-ж щось дїяти, а може воно що с того й вийде. Побачимо, а поки-що просто руки опускаються — вся наша праця скидається на Сізіфову роботу, що ніякого з неї добутку не дають. От тепер н. пр. кінчає оден чоловік „Українсько-руську Біблїоґрафію" і перший том словаря российсько-українського, але певне, що виданнє прийдеться відкласти на безрік і хто ёго знає, чи й доведеться спорудникові побачити надрукованою свою працю, над котрою просидів скільки років*). Окрім того, що правне становище нашого письменства дуже тяжке, що по закону нашого слова не пускають нї в церкву, нї в школу, лишаючи нам тільки белєтристику та етноґрафію, але харцизи урядники і на сему маленькому куточку, в який

---

*) Нема поки-що іншої ради, як що б українські письменники пересилали свої роботи друкувати або у Львів, або у Чернівцї, а все с часом робота оплатиться а бодай не пропадатиме марно в цензурі. — Ред.

нас загнано, не дають ходу і душать ще більше, нїж закон. То-ж справдї становище наше цїлком бесправне, і не дивно, що наше дїло не то що не розвивається, а навіть марнїє.

ОГЛЯД ПОЛЇТИЧНИЙ.

(Полїтика алїянсів. — Становище лїґи мира і Нїмеччини. — Нова скупштина сербська і австрийсько-сербська суперечка. — Справа болгарська. — Переміна мінїстерства румунського. — Справа критська, арменська і єгипетська. — Парлямент французький, італїйский, нїмецький і австрийський. — Революція в Бразилїї. — Рух канадийський. — Щаслива доля північно-американських сполучених держав).

Страшна мара европейської війни не тільки не сходить з видівнї полїтичної, але від часу до часу висувається наперед, лякаючи европейські народи і їх володарів непевностю воєнного щастя. Европа наче подїлилася на два супротивні табори. З одного боку станула Нїмеччина з лїґою середнєевропейських держав, а з другого Росія, котра не менш скваплиbо оглядається за алїянтами. Молодий нїмецький імператор Вільгельм II. проявив у сїй полїтицї алїянсів незвичайну енерґію і на своїх проїздках довів до того, що середнєевропейска лїґа (Нїмеччина, Австро-Угорщина і Італїя) не тільки зміцнилася, але крім того повелося ёму зробити звязки, а бодай зближитися з Анґлїєю, Данїєю, Грецією, а навіть с Туреччиною. Берлїн, а взглядно Фрідріхсруге стали оракулом, від котрого цїла Европа виглядає гороскопу мира або війни. В зміцненню і розширенню лїґи середнєвропейської бачать держави, що йдуть під проводом Нїмеччини, не тільки забеспеченнє мира, але й підмогу для своїх інтересів. Таким побитом Австро-Угорщина зміцнила і росширила свій вплив на півострові балканськім. Італїя заходилася свобідно на побережжю Червоного моря і підготовила свій протекторат над Абісінїєю, а Анґлїя станула беспечнїйшою ногою в Єгиптї і роспростерла свої кольонїяльні займища в південній Африцї від границь Трансвалїї по ріку Замбезі на яких 40 тисяч квадратових миль простору. Таким робом не тільки не роспалася нїмецька імперія, як французькі ґазети пророкували пісьля смерті Фрідріха III., а навпаки королї саський, віртемберський і і. понехали свої сепаратистичні змагання, та й володарі великих держав горнуться до Нїмеччини: анґлїйська ескадра відпливає умисне в Кіль, що би Вільгельм II. як почетний анґлїйський адмірал відбув перегляд її, звідтіля їде він в Берлїн зустрічати царя, а небавом пісьля того в Італїю, що би побачитися с королем Гумбертом і ёго мінїстром Кріспієм, відтак завертає в Атини на весїллє своєї сестри з наступником грецького престола, а на останку гостює у турецького султана в Царигродї.

Вертаючи с тої подорожі, задержується німецький імператор в Монці і в Інсбруку, що би там сповістити про добутки царгородського побуту короля Гумберта і цїсаря Франц-Іосифа. Ґр. Герберт Бісмарк, вертаючи сухопутем, поступив у Пешт, що би там побачитися с Тисою і видвійшими політиками мадярськими, а особливо з ґр. Андрашієм, с котрим і цїсарь Франц-Іосиф конферував перед від'їздом в Інсбрук, а відтак не минув і Відня, що би зустрінутися з ґр. Кальнокым, котрий перед тим відвідував нїмецького канцлєра в Фрідріхсруге. В сїх стрічах монархів европейських і їх державних мужів бачать запевненнє, що нарушеннє мира, о скільки лише можна, буде повздержане.

Королївська траґі-комедія в Білгороді скінчилася виїздом Міляна, а зворушена Сербія починається втихомирювати. Нова скупштина, що зібралася 1 (13) жовтня, зложена в більшості з радікалів, се б то народовців, неприхильних Міляновї. Проводирь народної партії, котрого Мілян вважав зрадником і засудив був заочно на смерть, став тепер яко виборний голова скупштини підпорою родини Обреновичів в особі молодого короля. В троновій речи, прочитаній реґентом Рістічем, вказує він на „нові дорогоцїнні добутки" на полї межинародних відносин, се б то на відновленнє дружби з Росією.

Між Сербією і Австро-Угорщиною почалася суперечка задля монополю солі. Сербський уряд відобрав сей соляний монополь австро-угорському банкові за те, що не додержував умов контракту. Хоча уряд сербський давав банкові за се вивласненнє 6 мілїонів винагороди, одначе посли австро угорський і нїмецький в Білгороді протестували проти такому поступкові сербського уряду, вважаючи се явним ворогованнєм полїтичним. Сербський посол у Віднї пояснив сю справу ґр. Кальнокому яко чисто фінансове питаннє і вона закінчиться мабуть мирно.

Болгарський князь Фердинанд, вернув з своєї довгої подорожи 3-го падолиста і того-ж дня відкрив собраніє троновою речю. Князь впевняв, що край помало уладжується і поступає, а тим здобув собі прихильність цівілїзованих держав і признаннє одного з найславнїйших і наймудрійших монархів европейських, се б то цїсаря австрийського. Відносини з европейськими державами приязні, а за нову позичку 30-мілїонову спроможеться Болгарія побудувати потрібні желїзницї і пристані. Собраніє в адресї, ухваленім значною більшостю, заявило довірє князеві і висказало бажаннє, що би Туреччина приняла на себе ініціятиву в справі признаня Фердинанда князем болгарським.

Допущеннє болгарської позички, затягненої у віденському лєндербанку на гіпотеку больгарських желїзниць, до офіціяльного котовання на віденській біржі, дало привід Росії вважати се полїтичною інтриґою Австро-Угорщини і нарушеннєм берлїнського трактату. Тепер появився новий проєкт, що би Болгарія заплатила Туреччинї 25 мілїонів, котрі будуть обернені на сплату російської контрибуції, а за те султан не тільки має признати Фердинанда

князем болгарським, але й згодитися на оголошеннє єго князем незалежної Болгарії.

В Румунії відбулася кріза міністерська. Міністерство Катарджу мусїло уступити місце кабінетові, зложеному ґенералом Маном з новоконсервативної партії і з ґрупи так званих юнїмістів під проводом Карпа і Розетті. Віденські ґазети вважають сю переміну побідою короля Карла над русофільскою полїтикою і поворотом на шлях нїмецько-австрийської полїтики, хоча в Букарештї не пророкують сему кабінетові довгого життя.

С Крити наспіли невідрадні вісти. Шакір-баша має бути відкликаний, але не тому, що не вспів утихомирити Критян, а за те, що не вмів приборкати своє збунтоване війско. Єго наступник Антропулос, що був уже давнїйше ґубернатором, має обмежити і сї права, якими досї користувалися Критяне. Султанський ферман оповіщає амнестію Критянам, одначе вона не ростягаєтьcя на пропроводирів зворушення.

Таке полагодженнє справи критської дало привід Греції обернутися до европейських держав с циркуляром. Міністерство Трикупіса називає султанський ферман, виданий нещодавно в сїй справі, нарушеннєм прав Критян і просто заявляє, що несправедливий поступок Туреччини с критськими христіянами вкладає на Грецію обовязок, якого не може відректися в сїй хвилї нїяке міністерство грецьке. Сей сьміливий крок зробило обережне впрочім мінїстерство Трикупіса під впливом живого руху в користь Критян в цїлій Греції. З свого боку і анґлїйський премієр льорд Сельсбері заявив Портї, що амнестія, признана Критянам, вельми обмежена, і що султан повинен видати до фермана додатковий акт, що би втихомирити зворушеннє в Критї. Тимчасом зворушеннє обгортає що раз ширше округи Крити; Шакір баша, котрий все ще там остаєтьcя, відберає збрую христіянам, а турецькі війська допускаються нових жорстокостей і можуть довести до загального повстання всїх христіян критських.

Тимчасом і в іншій сторонї Туреччини виступає нова болячка. Надужиття, яких допускаєтьcя курдийський старшина Муси-бей в Арменії, довели до того, що Вірмене з Сасуна напали на Курдів і побили війська, вислані на підмогу Курдам. Туреччина висилає нові війська і так справа прибирає щораз критичнїйший характер.

Анґлїйські діпльомати користуються фінянсовими клопотами Єгипту, що би ще більше забеспечити собі геґемонїю над тим краєм. Заходяться там коло того, що би знести панщину, яку відробляють для уряду хлїбороби-селяне, а замісць того завести ґрунтовий податок. Ся реформа вельми потрібна для фелягів може бути переведена тільки за помогою конверсії державного довгу, котра дасть великі користі. Таким побитом Франція опинилась би в безвиходнім положенню, позаяк вона годиться на конверсію тільки с тою умовою, що би війська анґлїйські уступили з Єгипту. Тепер-же вона мусить або згодитися на те і тим посередно признати геґемонїю Анґлїї в Єгиптї, або не згодиться і тодї з її ла-

ски не буде пареведена потрібна реформа для хлїборобів египетських. Пісьля нових вістей і Франція і Росія згоджуються на конверсію египетського довгу в сїй новій формі.

Нова французька палата зібралася 12 падолиста. Відкритте відбулося зовсїм спокійно, а палата приступила до затвердження виборів і проявила при сїй нагоді яскраво свої партийні інтереси. Всї вибори загалом затверджувано, хоча багато було підкупства і урядового натиску. Опортунїсти помагали потверджувати консерватистів, а консерватисти опортунїстів; за те мусїли булянжисти стати жертовними козлятами, без ріжниці, чи вибори їх відбулися правильно або нї. Нова палата має займатися найбільш економічними питаннями і депутати найріжнїйших полїгичних поглядів утворили в палатї ґрупу, що поклала собі метою, давати підпомогу великим інтересам хлїборобства. Інша знов ґрупа має підпомагати купецтво і промисел. Одначе при кожнїй нагодї проявляє нова палата свій буржуазний характер.

В італїйськім парляментї виступив Криспій з вельми оптимістичною проґрамою. Хоча не рішені ще всї питання, які могли би замутити спокій в Европі, одначе на ёго думку, мир забеспечений більше, чим коли небудь, і проготовлюваної в усїх державах збруї не буде треба вживати в дїйстності. Так бажає Кріспій ужити італїйської збруї в Африцї в користь цївілїзації, що би всюди благословили імя Італїї. Одначе ті шумні фрази Кріспія про благодатний вплив цївілїзаційний Італїї в Африцї дивно звучать в сю пору, коли сама Італія переживає тяжку економічну крізу, викликану найбільш непродуктивною і вельми дорогою полїтикою кольонїяльною Кріспія.

Нїмецький парлямент роз'їхався на різдвяні сьвята, не полагодивши анї справи буджетової, анї проєкту нового закона соціялїстичного. У парляментї віденському виступив чеський Нїмець Пленер і в завзятій промові напав на мінїстерство Тафе. Приводом сего нападу була справа коронації цїсаря Франц Іосифа короною сьв. Вячеслава на короля чеського, яку підняли Молодо-Чехи в пражськім соймі, і тим викликали велике зворушеннє. Молодо-Чехам не росходиться о саму коронацію; вони бажають, що би при такій нагодї цїсарь забеспечив історичні права чеського народу. Одначе Старо-Чехи, хоча й не зрікаються історичних прав чеського народу, погребали сю справу, вважаючи її заранньою. Сю справу бажав вихіснувати Пленер проги ґр. Тафе, закидуючи ёму, немаче б то ґр. Тафе такими уступками Чехам с шкодою чеських Нїмцїв бажав забеспечити собі і товаришам своїм мінїстерські фотелї, і вимагав, що би парлямент не призволив на чвертьрічну провізорію буджетову. Одначе парлямент ухвалив сю провізорію більшостю 29 голосів і не допустив до упадку мінїстерства ґр. Тафе.

Американцї заходяться тепер з більшою сквапливостю, як досї, що би перевести в життє відомий поклик Монрое: „Америка для Американцїв!“ Нещодавно вибухла в Бразілїї революция. Цїсарь Дон-Педро II. усунений с престола, а намісць того оголошено

републику під назвою „Бразілїйських сполучених держав“, і установлено тимчасовий уряд. Хоча се подія несподївана для Европи, одначе давно вже ся переміна була підготовлена і загально було відомо, що Бразілїя буде цїсарством, покіль житиме Дон-Педро, цїсарь вельми популярний, гуманний, осьвічений, котрий увінчав своє 58-лїтне володїннє визволеннєм невільників і тим з'єднав собі прихильність Бразілїйцїв. Цїсарство бразілїйське оснував 1824 р. ёго батько і оголосив незалежною державою, відказавшись португальского престола, а в 1831 р. відступив престіл бразілїйський свому 5-лїтному синові. Хоча бразілїйське цїсарство було аномалїєю в Америцї і сам цїсарь був у своїх поглядах републиканцем, то всї були певні, що Дон-Педро умре цїсарем і навіть найрадикальнїйші републиканцї, поважаючи цїсаря за ёго незвичайні прикмети, не відважувалися за ёго життя заводити зміни. Одначе задля недуги виїхав цїсарь на довший час в Европу і передав останніми роками майже усю власть в руки своєї одинокої дочки Ізабелї. Реакцийне володїннє Ізабелї, суперечне лїберальним поглядам батьківським, довело до революцїї, котра відбулася зовсїм спокійно, а Бразілїйцї позволили цїсареві відправитись в Европу с тою умовою, що би забрав з собою свою семью.

Поклик Монрое бажають перевести і Канадийцї. В Канадї проявився живий рух в користь оголошення незалежности „Канадийських держав“, а сему бажанню вельми сприяє людність французька в Канадї.

У Вашинґтонї зібрався конґрес сполучених держав північної Америки, котрому президент Гарісон казав сповістити небувалу в Старому Сьвітї відомість, що в минувшому роцї мали держави 57 мілїонів долярів більше доходів, як росходів. Задля того має конґрес змінити митову тарифу і ввести однакове мито с товарів у всїх пристанях, збільшити фльоту і убезпечити побережжя, полїпшити комунїкацію з Середнёю і Південною Америкою, с Хинами, Японїєю і іншими державами і дбати про утвореннє митового звязку американського, що би знищити економічний вплив Европи на Новий Сьвіт.

ҐАЛИЦЬКИЙ СОЙМ.

По семитижневій роботї зачинено першу сесію нового галицького сойму, скликаного 10 н. ст. жовтня, як ми се звіщали в жовтневім випуску „Правди“ (ст. 70). Треба отже тепер розглянутись, який був склад і уґрупованнє нового сойму, які добутки тієї роботи взагалї, а особливо, яке становище здобули собі в нім руські посли.

Галицький сойм і в новім складї задержав характер переважно шляхоцький, одначе в уґрупованню спостерегаємо вже важні зміни в прикладї до давного сойму. В давнім соймі верховодила п р а-

вицяа, зложена з станьчиків, подоляків і сяночан, та в усїх важнїйших справах держалася за руки с потужним консервативним центром. Слабонький елємент демократичний польский і зложений с кількох голов клюб руський не могли витворити в давнім соймі впливової опозициї.

В новім соймі зложилися поодинокі ґрупи зовсїм інакше. Правиця ослабилася і обмежилася на самих станьчиків краківських, яких сорок кілька послів, а центрум за весь час першої соймової сесії не зорґанїзувалося і чимало послів з давного центра стали „диким и". Тому-то правиця не мала певної с того боку підпори. Тимчасом лївиця (демократи-поступовцї польскі) значно зміцнилася і виступила в самих почннах соймової сесії добре зорґанїзованою під проводом Дра Гавзнера, числом 24 послів, вибраних найбільш за впливом відомого комітету міст і місточок (див. „Правда" 1889, VIII. 91). Так само і руський клюб, зложений з 16 послів, зорґанїзувався зразу, вибравши головою п. Романчука і засїв поруч з демократами-поступовцями на соймовій лївиці. Таким побитом лївиця склалася з 40 послів. Число се вправдї невеличке в прикладї до цілого сойму, зложеного з 151 послів, одначе опозицію підпомагали нераз у важних справах консервативні посли бувшого центра, котрі не хотїли сьліпо підперати центрального уряду австрийського і уряду краєвого, се б то намістника, і не згоджувались в тім з сервілїстичною правицею. Опозиция мала отже менше-більше до 60 голосів, вчисляючи сюди около 20 голосів з бувшого центра, що йшли нераз проти правицї.

Що би зміцнити фаланґу правицї, стали станьчики з окликом „консерватизму" орґанїзувати так звану „унїю консервативну", лякаючу своїх товаришів марою анархізму, яко наслїдку аґітацій партії дамократичної і Русинів; одначе не спромоглись притягнути з нововибраних послів і споміж послів бувшого центра більш як 20 голов, так що цїла фаланґа правицї під конець сесії не орудувала більш як 70 голосами.

Та хоча правицї повелося зміцнити свою фаланґу до 70 голосів, а все-ж таки се число не було зовсїм і в усїх справах соймових певне. Одначе треба се мати на тямцї, що правицю підпераe своїм впливом краєвий і центральний уряд, і що вона має між собою людей зручних і впливових, котрі с часом можуть приєднати більше число „диких" послів задля своєї полїтики. Справедливо отже остерігає „Дѣло" в No 260: „Обставини сеї годї легковажити і наколи б „Унїї консервативній" удалося скріпитись в новім соймі, то тодї дотеперішнє неясне і нетревале уґрупованнє послів уступило би місце давному ладові, се б то виключному панованню станьчиків. Тодї „було б так, як бувало". С тою обставиною треба числитись на будуще, бо нею рішиться все, іменно рішиться важне питаннє, яке становище займе новий сойм супроти потреб краєвих в загалї, а справи руської в подрібности, чи будемо ми мати дїло з давнїйшою неґацією всего, що руське, чи може перейметься сойм якоюсь розумнїйшою полїтикою внутрішнёю".

Се непевне становище правиці було головною причиною, що сойм за цілий час семитижневої сесії не може виказатися майже ніяким позитивним добутком. Маршал краєвий, зачиняючи першу сесію соймову, мусив нещасному краєві, вижидаючому якихсь добутків с так дорого оплачуваного апарату, вказати лише надію на будущі сесії. Чимало часу змарновано, поки посли сяк так „опізналися“, се б то, поки правиця змогла зліпити сяку-таку хоча непевну і нетревалу більшість, а чимало часу забрала аґітація при виборі нових членів виділу краєвого. І при сій нагоді показалося, що станьчикам усувається ґрунт під ногами; замісць спенсіонованого Дра Смольки війшов до виділу краєвого найзавзятійший їх суперечник п. Тадей Романович, редактор N. Reform и, а станьчики вспіли пересадити тільки одного свого делеґата Єнджейовича, коли тимчасом не вдалося їм виперти нелюбого їм Дра Гошарда, котрий с п. Романовичем і вибраним з руських послів Д-ром Савчаком творять поступову половину виділу краєвого. Партія „краківських панів“, се б то правиця, що видала с поміж себе обидвох начальників краю, не хоче так легко зрікатись свого верховодства, а не маючи запевненої більшості, заняла неґацийне становище в соймі, гайнуючи дорогий час і спиняючи всяку позитивну роботу. Задля того сойм відбував дуже мало засїдань, був ранїйш зачинений, як сёго вимагала потреба, а й тепер, коли акція голодова вимагала доповняючої сесії, впливові члени правиці ударемнили скликаннє нової сесії, не чуючи певного ґрунту під ногами. С тих самих причин давний виділ краєвий, котрий дихав таким самим духом, не приладив для нового сойму в новім обробленнню несанкціонованих законів, а навіть не зложив рахунків за рік минувший і причинився до того, що сесія закінчилася безуспішно.

Таким способом деякі важні внесення послів селянських не прийшли під обраду, а вельми важні для Галичини проекти закона санїтарного і асекурацийного погребано.

Найбільш пекучою справою, яку залагодив сойм на внесеннє п. Гурика, було ухваленнє 300.000 зр. запомоги голодової, с чого 100.000 зр. видїли повітові мають роздати поміж бідних яко безворотну запомогу, а 200.000 яко беспроцентові позички, сплатні в 6 лїтах, на засїви, закупно інвентаря і т. інч. В дискусії над сею справою справедливо положено натиск на те, що би тою запомогою користувалися справжні убогі а не протеґовані. Одначе вже тепер до ґазет щоденних доходять вісті, що дотеперішнїй сумний досьвід справджуєтьcя.

Руський клюб заняв у соймі з самого почину поважне становище і, як се признала навіть польска преса, усї інші клюби соймові мусили на ёго оглядатися. Інші клюби нераз старалися порозумітися з руськими послами, а три мазурські посли, що не злучилися з лївицею, а утворили окремий клюб „katolicko-ludowy“, шукали часто поради в клюбі рускім і бували на ёго засїданнях. Руські посли виступили с численними самостійними внесеннями, що доторкають важних, іменно економічних справ нашого краю.

Жаль тільки, що се були переважно резолюції звернені до центрального уряду (сї справи не належать до компетенції сойму), а позаяк більшість соймова з антаґонїзму не підперла їх с цїлою силою своїх голосів, то можна майже наперед знати, що їх постигне доля всїх подібних резолюцій, се б то спочити в урядовім коші. Одначе по тім можемо сподїватися, що руські посли на будучу сесію виготовлять такі самостійні проєкти в справах доторкаючих нашого краю, а іменно руської народности, над котрими буде міг рішати сам галицький сойм. Все-ж таки побачила більшість соймова, що руський клюб покинув дотеперішню переважно дефензивну і неґативну полїтику, а повернув на нову дорогу позитивної і реальної роботи, що в руськім клюбі є люде спосібні і добре ознаємлені с потребами краю і що над єго внесеннями не можна вже в короткій дорозї перейти до порядку дневного.

Справа писарів громадських була одною такою сьвітлою точкою впливу руського клюбу і єго знаменитого речника п. Телїшевського. Вторічний сойм уложив був проєкт закона про писарів громадських, котрий вимагав від писарів кваліфікації, се б то іспиту і патенту на сей уряд. Одначе проєкт сей не дістав санкції, бо уряд бажав староствам запевнити більший вплив на писарів. Проєкт прийшов отже до нового сойму і тут уже справа приняла характер ривалїзації між урядом і автономією і значна часть послів добачала в сїм обмеженнє автономії. Хоча сам намісник впевняв, що не має наміру обмежати прав автономічних, справа ся стала питаннєм полїтичним; в іменнім голосованню зложилася більшість з лївиці, руських послів і автономістів 67 проти 44 краківської партії, що йшла за голосом урядовим, і ухвалено спеціяльну дебату над проєктом, котрий перейшов у соймі, хоча комісарь урядовий впевняв, що проєкт не буде санкціонований.

З внесень руських послів годиться тут згадати про внесеннє шкільне п. Романчука, котре вимагає що би: 1) в Чорткові була заснована руська ґімназія, а при польских ґімназіях в Тернополї і Коломиї руські паралельні кляси; 2) що би в південно-східній Галичині засновано руську семінарію учительску та що би управильнено утраквізм в мужеських семінаріях Тернопільскій, Станиславівській і Львівській і в женьскій семінарії Львівській (се значить, що би утраквізм був переведений і в I і в приготовляючій клясї) і щоби збільшено число годин для науки руської мови в семінарії женьскій в Перемишлї. (Шкода, що не піднесено сего питання, для чого в львівських жіночих школах наука руської мови зовсїм усунена с проґрами шкільної, а також не порушено справи утворення катедри руської історії в львівськім унїверсітетї. До сеї справи ми ще повернемо. — *Ред.*)

Одначе ся справа не прийшла перед повний сойм с причин попереду поданих і була лише трактована в комісії. (Як комісія поладила се внесеннє, про се ми скажемо своє слово іншим разом. — *Рвд.*).

Кульмінаційним пунктом в діяльности руських послів була інтерпеляція, внесена до уряду 16 н. ст. падолиста п. Романчу-

ком (див. дальше). Коли лївиця в таких справах, які порушені в інтерпеляції п. Романчуком, показала ся зовсїм мовчаливою, хоч мала доволї таких фактів с часів акції виборової навіть в західній Галичинї або с процесів кримінальних польскої молодежи,— руські посли виступили сьміливо і навели факти про нарушеннє прав руської мови, свободи віри, законів о товариствах, особистої свободи і т. і. С признаннєм тут мусимо зазначити, що Поляк-демократ др. Ольшіньский також підписав сю інтерпеляцію (як і всї внесення руських послів) і тим сталась вона можливою, бо з руських послів від неї відреклись Охримович і Мандичевский. Одначе комісарь урядовий лякончно заперечив істнованнє сістеми неприязної Русинам і відослав інтерпелянтів до основних законів державних, котрі ґарантують права полїтичні всїх народностей, обіцюючи крім того розсьлїдити піднесені факти. Інтерпеляція ся зробила велике зворушеннє в офіціяльній пресї, котра рада б замазати її вражіннє. Та хоча минуло вже півтора місяця с того часу, як внесено інтерпеляцію, а офіціяльна преса не подала певних добутків сего розсьлїджування урядового, що змогли б доказати неправдивість піднесених кривд. А вже-ж і п. Мадейський с правиці в замітній промові доторкнувся потреби реформи карного судівництва, користуючись різкими прикладами галицької криміналїстики останнїх лїт.

Вже ся інтерпеляція зворушила уми станьчиківської правиці, роз'яреннє дійшло до кульмінацийного пункту в часї буджетової росправи і на останку закінчилося нечуваною в лїтописї галицького сойму подїєю, поєдинком між послом польским і руським. Перший раз увійшов руський посол до комісії буджетової п. Романчук, а ставши референтом комісийним, промовив с трибуни руською мовою. Хоча се не було нелеґально і було вже в соймі давнїйше практиковано, консервативні посли зворушились і серед великої бучі маршал, погрожуючи зачиненнєм сойму, змусив его промовляти польскою мовою, котра єсть урядовою мовою сойму (дарма, що п. Р. покликувався на реґулямін і давнїйшу практику). Се була велика полїтична помилка польского табору, бо хоча б реґулямін і супротивлявся тому і хоча б не було прецеденсів з давнїйших сесій, то вже-ж на стілько толеранції на склонї XIX в. можна було сподїватися, — можна було допускати, що Поляки по сумних досьвідах своєї історії, пильнуючи прав своїх, зуміють пошанувати і права руського народу. Ся подїя довела до захитання полїтичної рівноваги в руськім клюбі. Яскраве виступленнє п. Короля в дразливій справі підмоги для ветеранів польских і нещаслива оборона відомого з своїх змагань „общества им. Качковского", виголошена п. Антоневичом, подали соймовій правиції нагайку в руки, що би нею коли вже не загнати польских демократів-поступовцїв до станьчиківського табору, то бодай роз'єднати їх з руським клюбом, ударемнити їх солїдарну акцію. Голова руського клюбу п. Романчук, котрий с такою енерґією умів приборкати різнородні елементи руських послів, не мав уже сили погамувати загонисті виходки п. Короля, що дешевим

коштом хотїв собі здобути славу „енерґічного заступника“ і п. Антоневича, котрий попередно навіть поза плечима руського клюбу робив свою полїтику, коли мрів ёму з далека фотель у видїлї краєвім.

Сї на перший погляд маловажкі помилки полїтичні, можуть в будущинї довести до сумних насьлїдків так в краєвій полїтицї загалом, як особливо і для Русанів, вони можуть допомогти станьчикам заманити у свій табор чимало з нерішених досї послів бувшого центра, утруднити демократам-поступовцям акцію солїдарну з руським клюбом і довести до давного панования краківську партію, перед чим так остерігає „Дѣло“ словами на стор. 170 „Правда“ наведенними. Керманич руського клюбу повинен отже пильнувати, що би деякі члени ёго, ганяючись за особистими ефектами, не псували загальної справи.

Серед такого роздразнення обопільного кинув п. Розвадовський про руських послів непарляментарні слова, що долетїли до п. Окуневського, котрий звернув сей комплїмент авторові. Р-ий визвав п. О-го, одначе мусив відпокутувати за свою рубашність.

Пісьля тих пригод рознеслись були поговори по ґазетах про уступленнє намісника, одначе сї поголоски показалися неправдивими.

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ

внесена на XX-ім засїданню сойму з 16 н. ст. падолиста).*

Хотя Русини від самого прилучення Галичини до Австрії непереривні давали докази своєї вірности для дінастії і держави; хотя неустанно доказували, що свої інтереси і цїли уважають за звязані з інтересами і цїлями монархії; хотя весь їх загал в стремленню до свого національного, культурного і економічного розвою завсїгди державсь строго границь означених законами, — однакож від довшого часу стрічаються вони з явними ознаками підозрівання і неприхильности правительственних властей і орґанів, котрі трактують їх як би який елємент непевний, а їх розвій як би небеспечний для держави. Майже всяка акція Русинів в напрямі до забеспечення і скріплення їх національної екзистенції, до їх культурного і економічного розвою знаходять у тих-же властей і орґанів найтяжші і найріжнороднїйші перепони, і ті перепони кладуться не тільки в тих широких границях, які наш устав конституцийний лишає екзекутивній власти, але дуже часто і по-за тими границями. Заґварантована всїм народам Австрії грудневою конституцією з 1867 р., на котрої основі Русини все стояли і стоять, національна і язикова рівноправність не має для Русинів в практицї приложення, а і запоручені основними законами державними права особисто, свободи, право домове, право згромаджуватися і закладати товариства

*) Подаємо сю інтерпеляцію руських послів в цїлій основі, позаяк тільки тим способом піднесені в нїй факта про кривди Русинів дійти могли до відомости прилюдної. — Ред.

*

свобода праси, свобода віри і совісти супротив Русинів властями і орґанами правительственними дуже часто нарушуються, взглядно не виконуються. І таке Русинам прямо неприязне поступованнє обявляється не тілько спорадичними фактами: воно, о скілько окривається в правні форми, очевидно вимагається верховними властями краєвими від властей і орґанів низших, а о скілько явно переступає границї права, знаходить коли не одобреннє, то виразне і видимо з гори запевнене толєрованнє. С такого на певну сістему указуючого поступовання пробивається тенденція: з одної сторони здушувати всякий національний, культурний і економічний розвій Русинів, з другої сторони всїх Русинів, заходячихся коло того розваю, представляти будь яко ґравітуючих до православія і Росії панславістів, будь яко полїтичних революціонерів, будь яко соціялїстичних ворохобників. В тій цїли поодинокі, зовсїм дрібні і відрадні факти, не маючі значіння для загального розвою Русинів, вишрубовуються до кольосальної міри і укладаються штучно з собою в звязь, а на тій підставі взбуджується і удержується недовірє до Русинів у рішаючих сфер і утверджується погубна для Русинів сістема, даюча одному їм найнеприязнїйшому сторонництву в краю панованнє над ними.

Поступованнє против Русинів і тенденцію того поступовання виказують премногї давнїйші факти, а с фактів в останнїх часах межи іншими сьлїдуючі:

I. Ц. к. правительственні власти і орґани нарушують права руського язика. Н. пр.:

1) Ц. к. староста долинський Цїшка взивав кількократно руських душпастирів свого повіта, що би ставилися с книгами метрикальними в ц. к. старостві в Долинї задля констатовання, чи вони не ведуть тих книг в руськім язицї.

2) Той-же ц. к. староста звернув руське письмо шкільної ради місцевої в Струтинї з заміткою, що вона тілько в польскім язиці яко урядовім с ц. к. шкільною радою окружною має кореспондувати. — Жалоба на поступованнє ц. к. старости Цїшки до ц. к. намістництва не мала успіху.

3) Ц. к. шкільний інспектор окружний у Львові Керекярто на учительских конференціях не позволяє предкладати тем в руськім язицї, а коли оден учитель дня 24 серпня о руську тему упімнувся, той-же інспектор відповів: „Досить, що по руськи позволяється тут говорити, а тем писати не вільно; нехай Русини упоминаються о свій язик через своїх послів в соймі!“

4) Сама ц. к. президія намістництва в маю с. р. на руську реклямацію Кіндрата Захарчука з Ляцкого (в золочівським повітї) і товаришів против оголошеної в Gazet-ї Lwowsk-ій листи вірілїстів дала відповідь в язицї польскім.

II. Ц. к. уряди і суди не респектують урочистих сьвят руських і нарушають свободу віри. Н. пр.

1) Уряд податковий в Сяноцї візвав на день Трех Сьвятителїв (11 лютого) всїх начальників громад.

2) Староство в Станіславові візвало на третій день Великодних сьвят господаря з Острова по поводу, що ёго пес кинувся на жандарма.

3) Суд богородчанський візвав на сьвято Богоявлення Петра Гадзика, Петра Галича, Гаврила Балабана. Суд в Залізцях візвав на сьвято Честного Хреста 13 селян з Батькова.

4) Ц. к. староство золочівське засудило кільканацять селян і селянок з Ляцкого на кари грошеві по 30 до 50 зр. за то, що вони, післа удержавшогося від непамятних часів звичаю, пішли на відпуст за границю до Почаєва без пашпорту на оден день. Той засуд мотивувало староство §-ом 25 патенту з 13-ого марта 1832 р., хотя не перевело поступовання тим патентом приписаного, хотя поворот селян перед оголошеннєм едикту післа §§. 32 і 36 того-ж патенту повинен споводувати застановленнє цілої справи, і хотя впрочім приписи патенту знесені суть артикулом 4 основних законів з 21 грудня 1867 р Ц. к. намістництво засуд той що до вини потвердило (дня 3 серпна 1889 ч. 9407).

III. Ц. к. власти і орґани правительственні нарушають закон о стоваришеннях з 15 падолиста 1867 р. і виступають ворожо против закладання просьвітних товариств — читалень. Н. пр.

1) Одинайцять господарів з Залужа в рогатинськім повітї внесли поданнє з статутами на завязаннє читальнї. Ц. к. староста Райхельт приказав начальникові громади спровадити всїх підписаних на статутї до староства, а там піддано їх строгій індаґації на тему: хто їх намовляв до заснованя читальнї? хто їм дав статут? чи власноручно підписали? При тім ц. к. комісарь староства Мільнер відраджував селянам закладати читальню, а вконець казав їм поодиноко відчитувати статут.

2) Ц. к. староста в Снятинї передав потверджений ц. к. намістництвом статут для читальнї в Ганківцях жандармові, а той, явившися в селї, приказав підписавших статут закликати до канцелярії громадської і запитав їх: „Хто властиво закладає читальню: чи ваші дїти, чи може хто з вас?“ На відповідь „ми“, крикнув жандарм: „Коли ви, то таким бунтівникам є цїлого сьвіта, як ви, не позволиться; вас варто би перше на якийсь час до арешту замкнути“. Жандарм відійшов, забравши з собою статут.

IV. Ц. к власти і орґани правительственні зовсїм безпідставними ревізіями і арештованнями (і то звичайно не судовими, але адмінїстрацийними) нарушають самовільно право домове і право особистої свободи і тероризують спокійну людність. Н. пр.:

1) Дня 1-го липня явився жандарм з Мостів Великих Єґер, в домі Теодора Микилити в Бутинах, в жовківським повітї, і почав у него переводити строгу ревізію, при чім трактував в брутальний спосіб як господаря так і єго родину. На настійчиве домаганнє Микилити показав жандарм приказ ц. к. староства в Жовкві, поручаючий перевести строгу ревізію за podburzającemi pismami, котрих не було, а ревізія скінчилася забраннєм „Псалтири“ і „Воскресного канона“.

2) Дня 5-го падолиста прибули секретарь львівського староства Завистовський і чотири жандарми до Журавник і робили строгу бо навіть тїлесну ревізію у господаря Дмитра Гладуна, не виказавшися, помимо жадання господаря, нїяким уповажненнєм до переведення ревізії, анї не подавши причини її, також у Олекси Гладуна і у Федька Ме-

шишиного; при інсультах жандарма забрано Дмитрові Гладунові євангеліє, катехизм і один приватний лист.

3) На безосновний донос приказало ц. к. староство в Збаражи арештувати 4 господарів в Черниховцях, Якова і Івана Скалецьких, Гринька Когута і Николу Підлїсного в місяці червні. Жандарм виволік їх в ночі с постелї і закованих повів до Збаража, де їх вкинено до арештів судових. На другий день по списанню протоколу около полудня випущено їх на волю. Староста звинявся, що не казав їх заковувати.

4) На дивоглядну денунціяцію обшару двірського о „московських шпігунах", приказав ц. к. староста дрогобицький Сьвітальский жандармерії приставити двох академиків, братів Погорецьких, з дому їх дядька, пароха о. Ільницького в Заліктю, віддаленого лише 3 милї від місця їх приналежности в тім самім повітї. Жандарм забрав їх дня 19 вересня о 6 годинї рано, помимо представлень пароха і начальника громади, і відставив в дощ і студїнь на полудне до Дрогобича, де староста на поясненнє ц. к. секретаря повітового, що брати Погорецькі суть знані ёму особисто спокійні люде, казав їх випустити.

V. При сегорічних виборах до сойму краєвого в найбільшій части руських повітів ц. к. полїтичні власти і орґани не тілько стояли явно і рішучо по сторонї противних Русинам кандидатів і старалися переперти їх вибір всїми средствами своеї урядової власти, але уживали також пресії і тероризму і нарушали закони і права. Н. пр.:

1) Ц. к. староство рогатинське нарушило закон о згромадженнях з 15 падолиста 1867 р., зажадавши донесення собі о маючім відбутися згромадженню виборцїв і вславши на то згромадженнє свого відпоручника і жандарма, котрий нотував надходячих виборцїв.

2) Ц. к. староство калуське нарушило закон прасовий, сконфіскувавши друковану у Львові і тамошними властями беспеченства зовсїм не квестіовану біоґрафію руського кандидата с портретом.

3) Ц. к. староство і жандарми допускалися беcправних арештовань руських виборців і правиборцїв. Староство в Городенцї приарештувало начальника громади Стецеви, Теодора Курилюка, коли появився в Городенцї в день переводження там правиборів. Курилюк прибув там в приватнім інтересї, але о нїм говорено, що він хоче кандидувати на посла до сойму; в арештї пересидїв кілька годин. — Староство в Рудках візвало на день вибору виборця-вірілїста Николая Василишиного з Горожани великої і приарештувало ёго під позором, що він допустився шкоди полевої, дїйстно-ж в тій очевидно цїли, що би викликати переполох межи виборцями, у котрих Василишин мав велике довірє. Того-ж дня вечером, аж по переведенню вибору посла, пущено Василишиного на волю. При виборі в Раві Руській в дверях виборчої салї аґітатори неруського кандидата видирали в очах жандарма руським виборцям карти леґітимацийні. На приказ практиканта староства Вінцковського заарештував полїцай руського виборця Петра Пизюка. Аж на інтервенцію і загроженнє випущено арештованого на волю. — При правиборах в Кобаках в косівськім повітї жандарми не тілько аґітували, але оден з них арештував, не подаючи причини, господаря Григорія Семенюка, жалувавшогося на неправильне переведеннє правибо-

рів, і осадив ёго в громадським арештї, де Семенюк пересидів 24 годин.

4) В Тернополї допустилися жандарми грубого насильства. В ночі перед вибором напали с пяною товпою полїціянтів під проводом постенфірера Яскерського на приватну хату в готелї, де зібрані були руські виборцї, вдерлися на підсїннє, і викликавши підступно с комнати Павла Думку с Купчинець, кинулася на него і на інших виборцїв і били їх, а протестуючого против такого насильства правника Гарасимова жандарм кілька разів ударив в лице і в голову. Другі жандарми побили Василя Бутрина з Стегниковець, Антона Калуня с Купчинець, Стефана Гарматія, потручували і чинно оскорбляли виборців сьвящеників Теодора Стадника і Евстахія Цурковського. Виборцї вискакували вікнами, боячись о життє і около 20 поутікали ще в ночі домів. На другий день 57 руських виборцїв зложили рукою Стефана Гарматія 57 карт леґітимацийних на стіл комісії виборчої, відтягнувшися від голосовання. Постенфірер Яскерський ротмістрові свому на запитаннє: Wer hat Sie dorthin geschickt? відповів: Ich habe einen Auftrag gehabt.

5) В часї виборів і по виборах руські ґазети не могли нїчого писати, навіть цїлком обєктивно на нагі факти подавати, о незаконностях ц. к. правительственних властей і орґанів в цїлій акції виборчій, бо улягали сейчас конфіскатї. Письменні донесення виборцїв о незаконностях до ц. к намісництва, а навіть устні представлення депутацій не мали успіху.

VI. Ц. к. правительственні власти виводять тенденцийні процеси полїтичні против Русинів.

В місяцї серпнї арештовано у Львові лїтератів Івана Франка і Михайла Павлика, а відтак виточено ще сьлїдство против кількох Русинів. Питаннє що до вини тих людей лишаємо зовсїм на боцї, однак спосіб, в який ся справа полїтичними властями була заінїціована а судовими переводжена, безпідставне втяганнє до неї людей спокійних і льояльних у Львові і на провінції, ревізії по руських редакціях і товариствах вказують наглядно, що заходить тут або грубе, ледве допускаєме незнаннє руських відносин і людей, або радше, як се і при давнїйших процесах полїтичних проти Русинів показалося, тенденція, що би широкі круги Русинів представити щонайменше яко переняті полїтично- чи соціялїстично-революцийними ідеями і тим способом поочередно всїх Русинів що до їх успособлення для державного і суспільного ладу і що до їх льояльности здискредитувати.

VII. Ц. к. власти правительственні стараються взагалї всяку орґанїчну працю Русинів, навіть ведену в згодї і спільности с толерантними Поляками, і навіть на економичнім полї утрудняти або і унеможливляти. І так:

1) В містї Коломиї спільними заходами Русинів і Поляків мала заложитися 4-клясова руська школа народна. Потрібна на то ухвала ради міскої була вже запевнена, коли тамошнє ц к. староство виступило неприязно против того дїла, радних міських від сего відводило і заложенню школи перешкодило, хотя в Коломиї єсть до 5.000 Русинів а нема анї одної руської школи.

2) В тім-же місті добре мислячі люде, Русини і Поляки, котрі згідною і спільною акцією перед чотирма роками місто від руїни через лиху господарку уратували і до ладу привели, хотіли переводити спільно і настаючі тепер вибори до нової ради. Однако-ж в місяці жовтні одного с таких Поляків, висшого урядника, і одного з Русинів, професора ґімназіяльного Грушкевича нагло перенесено. Перенесеннє проф. Грушкевича мотивоване було „взглядами службовими“, хотя він в коломийській ґімназії, яко єдиний до руського язика кваліфікований учитель, конче був потрібний, а в IV-ій ґімназії польскій у Львові, куди ёго приділено, зовсім єсть непотрібний. Вправді на него був донос, що він мав участь в якійсь демонстрації при гощенню російського консиля с Черновець в Коломиї, однако фактично нїякої такої демонстрації не було, а ёго і не переслухувано. Се перенесеннє вийшло на шкоду шкільництва, тим більше, що на місце Грушкевича дано заступника, котрий руського язика навіть добре не знає; воно вийшло дальше на шкоду доповняючої школи промислової в Коломиї, котрої Грушкевич був управителем, на шкоду міста і Русинів коломийських, котрих інтереси Грушкевич заступав в раді міській, а впрочім і на діткливу шкоду Грушкевича, чого він анї своїм поведеннєм яко обиватель держави, анї яко учитель не заслужив.

3) Задля економічного розвою Русинів, іменно задля піддвигнення домашного промислу специяльно гуцульського, завязалося в Коломиї торговельне товариство під назвою „Гуцульска Спілка“. Сему пожиточному і від добре мислячих обивателїв краю без ріжниці народности підпираному ділу, коломийське ц. к. староство ставить всїлякі перепони. Досї ще не видало Спілцї промислової карти, хотя о ню подала ще 1 сїчня, а від її директора Іляріона Гарасимовича зажадала доказу кваліфікацийного до ведення торговлї, хотя закон промисловий від купцїв того не вимагає, жадало виказання, що має право власновільно управляти своїм маєтком, жадало навіть пашпорту, хотя знало, що Гарасимович єсть австрийським обивателем і властителем реальности в Старуни, в повітї богородчанськім.

VIII. Урядова преса виступає стороннично і тенденцийно против Русинів, даючи тим новий доказ, що всякі поодинокі факти неприязного і незаконного поступовання ц. к. правительственних властей і орґанів против Русинів не суть тілько фактами відорваними, але обявом сістеми.

І так Gazeta Lwowska в справах обох народностей нашого краю стоїть завсїгди на становищі односторонній; тілько польскі справи, а іменно справи одного сторонництва польского, представляє яко справи краєві, а о Русинах і руських справах або зовсїм не згадує або представляє ті справи яко партикулярні. Особливо при сегорічних виборах до сойму писала о польскій акції виборчій мов би о єдино управненій, а о руських кандидатурах посольских відзивалася стороннично і тенденцийно (н. пр. в Калуші, в Жовківщинї). В н-рі 246 з 25 жовтня помістила статтю під надписом Lwów 24 października, в котрій навязуючи до бесїди в соймі д-ра Окуневського о виборі посла в косівським повітї, згадує, що в тім-же повітї ведеться якась акція, маюча cele zdrożne під взглядом суспільного ладу, а згадує в такий спосіб, мов би, чи то против

д-ра Окуневського, чи против якої части Русинів, чи против Русинів взагалї, хотїла взбудити підозріннє о якусь тайну акцію.

Зваживши, що таке поступованнє ц. к. правительственних властей і орґанів шкодить їх управненим інтересам, признаним і заґварантованим конституцією;

зваживши, що воно стоїть в яркій суперечности з загальними основами правними, як і нарушає обовязуючі закони;

зваживши, що воно в Русинах ослабляє одну з найсильнїйших і найпевнїйших підпор держави, підриває взаїмне довірє межи Русинами а державою, і Русинів навіть провокує, —

підписані, ведені не менше інтересами держави як і інтересами руського народу, запитують ц. к. правительство:

1) Чим воно оправдає таку неприязну против Русинів сістему?

2) Чи положить воно конець такій сістемі?

3) В який спосіб воно постарається, що би належачіся Русинам на рівнї з всїми іншими народами держави права були їм нетілько в теорії признавані, але і в практицї переводжені?

Романчук. Сїчинський. Кулачковський. Рожанковський. Савчак. Сїрко. Телїшевський. Окуневський. Король Гурик. Барабаш. Герасимович. Гаморак. Антоневич. Ольпінський.

Промова посла Ю. Романчука

виголошена в соймі дня 24/XI. підчас дебати буджетової.

Високий сойме! Росправа буджетова повинна обертатися не тілько на тіснім полї позицій і цифр буджету; вона повинна обіймати не тілько обговореннє економічного положення краю, ёго фінансової господарки, ёго заряду автономічного, але повинна не оминати також і адмінїстрації полїтичної, бо ми ухваляємо буджет не тілько для видїлу краєвого, в нїм находяться рубрики і позиції такі, як видатки на шкільництво, на жандармерію, котрі ухваляємо для ц. к. правительства.

Длятого маємо повне право застановитися над тим, в чиї руки ми віддаємо суми на ті цїли і висказати наші жадання що до їх ужиткования. Хочу отже кілька слів посьвятити обговоренню полїтичної адмінїстрації нашого краю. Предмет той тим більше тепер на часї, що власне від року зайшли значні зміни так в верховній управі краю, як і в деяких менших посадах.

Коли перед роком теперішнїй верховний настоятель адмінїстрації краєвої обіймав своє високе становище, загал краю приняв ёго по части прихильно, по части с певними надїями. Бо іменно в нашій адмінїстрації полїтичній від якогось часу оказувались значні хиби, певні слабі сторони, певний нелад, брак енерґії, брак сильної руки, брак одноцїльности в поступованню. Надїяно ся отже, що новий управитель краю тим хибам положить конець. Чи ті надїї сповнилися, над тим хочу застановитися.

Тенденцію і поступованиє управи адміністрацийної нашого краю схарактеризують особливо одна бесїда і одно дїло. Бесїда именно та, котра була висказана на передвиборчім згромадженню курії більшої посїлости в Кракові. Є. Ексц, п. намістник сказав там, що він бажає, що би власть адмінїстрацийна мала вплив на вибори, именно на вибори з менчих посїлостей, вплив, правда, опертий на довірію і що він буде старатися там, де такий вплив єсть, ёго заховати, а де того впливу нема, ёго викликати.

Та теорія конечно потребує відповіди зо сторони краю, бо коли нїяка відповідь не наступить, то се буде значити, що цілий край с тою теорією згоджується, отже коли-б вона відтак була введена в практику, не можна би тогдї против того нїчо замітити. Я однакож, так із взглядів засадничих, як і зі взлядів практичних с тою теорією нїяк згодитись не можу.

Звістно, що в конституцийній державі вся власть дїлиться межи монарху і межи нарід Монарха, виконує свою власть через одвічальних дорадників корони, мінїстрів, котрі знов до помочи собі мають свої підчинені власти і орґани. Нарід виконує свою власть через своїх репрезентантів.

Отож ті репрезентанти народу в парляментарнім тїлї мають не тілько власть давати устави, але мають також власть контролювати правительство; длятого у всіх конституцийних державах екзистує право о одвічальности мінїстрів. Коли правительственні власти суть одвічальні і стоять під контролею парляментарних тїл, то нїяк не єсть згідно с тим їх становищем, що би ті самі власти мали вплив на вибір тих, котрі їх мають контролювати.

Скаже може хто, що тут ходить о певну опіку; що для людей темних і недозрілих, якими суть именно так часто виборцї з менчих посїлостей, опіка така правительственних втастей єсть потрібна.

Однакож і той взгляд с поняттями конституцийними незгідний. Коли конституція була надана, то сталося се власне длятого, що уважано нарід до свободи уже дозрілим і узнано можність і потребу виняти ёго с-під опіки; не треба отже ёму тепер знов ту опіку накидати. Коли-ж возьмемо річ с практичного становища, то чи єсть можливо, що би кождий урядник полїтичний, кождий староста потрафив заховати ту тонку, вузку границю, аби вплив свій ограничив на чисте довіріє і аби не росширяв ёго і інчими средствами. Коли виразно вимагається впливу правительственних орґанів, основаного на довірію, чи не схоче кождий полїтичний урядник, кождий староста показати, що він то довіріє, той вплив має? А се може показати власне тим способом, що вибори переведе так, як собі бажає правительство, бо як би того не зробив, то в тім була-би ознака, що він довірія у народу не потрафив собі виробити і тогдї підпав-би закидові, що не єсть добрим урядником адмінїстрацийним.

Тілько що-до бесїди п. намістника, тепер що-до дїла. Дїлом тим, характеризуючим управу нашого краю, то — розвязаннє ради повітової в Горлицях.

Не буду застановлятися над тою справою із становища правного, длятого, що справа тепер пішла до трибуналу адмінїстрацийного, де її

після вимогів правних залагодять; не буду застановлятися над тим, чи поступок той був полїтичний; не буду говорити, чи спосіб переведення був відповідний. Я хочу звернути увагу тілько на оден взгляд.

Коли горлицька рада була розвязана за то, що переступила круг свого дїланя, що втягнула в него акцію виборчу, то так само с тим самим правом можна сказати, що було і багато інчих рад повітових, котрі подібно поступали. Помину то, що у всїх округах виборчих з менчих посїлостей маршалок повітовий с титулу того свого становища був основателем і предсїдателем польского комітету виборчого, а зверну увагу на оден тілько факт, т. є. на поступованнє ради повітової в Калуші. Отже, прошу, панове, які окружні письма видавала та рада повітова *(читає)*: Do Wielm. Pana Naczelnika gminy w X. Zaraz po świętach Zielonych rozpoczną się wybory wyborców na posła do Sejmu krajowego. Upraszamy przeto. Wielm. Pan zechce wyborców w swoich gminach nie spuszczać z oka, przez pouczenie prawyborców o ważności wyborów i ich doniosłości wpływać na pomyślny wynik tychże i w ten sposób starać się koniecznie zabezpieczyć kandydaturę pana Stanisława Komornickiego, marszałka kałuskiej Rady powiatowej. O wyniku wyboru zechce WPan Wydział powiatowy (прошу уважати: Wydział не комітєт!) natychmiast po dokonanym wyborze zawiadomić. Правда, що маршалок сам того письма не підписав, бо підписати не міг, бо ходило о ёго вибір. Але на тім письмі, висланім, як кажу, до начальників громад, єсть підпис заступника маршалка, потім печатка видїлу повітового, а наконець завізваннє, що би о результатї правиборів повідомити видїл повітовий. Отже то явний доказ, що видїл повітовий сповняв тут акцію виборчу, і тому належало так само розвязати раду повітову калуську, як розвязано раду повітову в Горлицях. Можу на то дістати відповідь, що намістництво о тім не знало, що не мало урядового донесення. Але-ж намістництво повинно було мати о тім відомість, бо ті річи дїялись явно. Донесенє повинна була зробити повітова власть полїтична, а впрочім верховна власть краєва могла була бодай с часописей про все дізнатись.

Наколи-ж тепер розглянемося по краю і в тім, що дїялось, то не можемо сказати, що би адмінїстрація полїтична пішла значно на лїпше. По декотрих містах, як в Коломиї, бачимо виразно, що там загрожена добра господарка міста через вмішаннє-ся власти полїтичної; в іншім меншім містї власть полїтична засуспендувала тамошного бурмістра, одинокого на ту посаду спосібного чоловіка за те, що він в лїстах виборчих справив похибки, пороблені делеґатом староства; ще в іншім повітї, іменно в жовківськім, як се недавно виказала інтерпеляція, власть полїтична мішається в той круг діланя, котрий належить до власти судової, бо відповідь комісаря правительственного того заміту зовсїм не ослабила *(Прав. комисарь Лозинський: Proszę o głos!)* В других повітах знов позваляють собі надуживати власть підрядні урядники, як то сталось в Калуші. Там оден урядник податковий написав до кількох громад письмо, що з'їде на ректифікацію домів і від кождого нумеру дому належиться ёму 25 кр. І дїйстно урядник сей з'їхав, а що одного дня роботи не покінчив, то лишився другий день

за то мусїла громада зложити ёму 52 зр., с котрих за-для бідноти своєї ще 8 зр. завинила.

Не конець на тім. Люде заплатили, але потому той, котрий ті гроші збирав в громаді, дістав від виділу повітового нагану за то, що гроші збирав. І ще казано ёму кошти комісії заплатити. От як у нас дїється по повітах, от як поступають урядники адмінїстрацийні, от який лад по ц. к. адмінїстрацийних урядах!

Наколи с того загального становища зійду на спеціяльне становище руське, то тут ще більше маю сказати. Мушу зазначити передовсїм, що нового управителя краю не приймали з гори неприхильно помимо деяких антецеденцій, помимо того, що перед тим яко належачий до найнеприязнїйшої Русинам партії в соймі виступав і голосував против руських справ; помимо того, що навіть на становищі управителя староства в Жовкві відкидав руські письма так, що була против него жалоби і верховні власти потягали ёго до одвічальності. Однакож Русини надїялися, що на новім становищі високім буде він пильнувати рівномірности і безсторонности, як сего на такім становищі очевидно треба надіятись. Зайшли однакож факти, котрих кілька позволю собі навести.

Коли оден староста, знаний п. Цїшка в Долинї, кілька разів неприязно виступив против руских справ, то зістав обжалований до намістництва. А що против него війшли ще інші жалоби і він в загалї нетактовно поступав (межи іншими раз за обиду чести був засуджений на 24 годин арешту або 5 зр. кари), то ходили вісти, що або має бути усунений, або перенесений. Але надійшли вибори і представлено ёму, що наколи вибори „добре" переведе, т. є. по мисли правительства, то буде пардонований. Так і сталося і він до нинї там урядує. Може хто заперечить се, я і жду на запереченнє. Але мушу сказати, що таке єсть в повітї загальне пересьвідченнє. Однакож, коли адмінїстрація краю має бути добра, коли має бути довіріє до тої адмінїстрації, то не повинно бути і такого пересьвідчення Повіт, край і нарід повинні мати пересьвідченнє, що у тих властей і орґанів, котрі ними управляють, найде завсїгди справедливість і безсторонність.

Другий факт такий. В Перемишлї, як панове знаєте, суть заложені руські паралєльки. С причини, що анї в тім містї, анї в цілім повітї, анї в сусїдних повітах нема нїякої 4 клясової руської школи народної, а 4-клясову школу треба скінчити, що би дістатися до ґімназії, длятого перемиські Русини подали просьбу до мінїстерства о заложеннє 4-клясової руської школи народної або приготовляючої кляси руської при тих паралєльках. Здавалося, що та просьба буде вислухана, тим більше, що і в руській ґімназії у Львові і в нїмецьких ґімназіях у Львові і в Бродах суть такі кляси приготовляючі. Мінїстерство відослало сю справу до краєвої ради шкільної, а рада шкільна хотячи поступити основно, запитала о опінїю дирекції ґімназії (польскої) в Перемишлї, дальше інспектора шкільного окружного, третє управителя руських паралєльок, а четверте учителів тих паралєльок. І помимо того, що всї ті чотири сторони, а дві з них були польскі, всї заявилися згідно, що приготовляюча кляса єсть потрібна, — верховна власть краєва орекла, що вона не потрібна; отже в тім дусї пійшло представленнє до

мінїстерства і, розуміється, приготовляючої кляси руської нема. Дивувалися сї, котрих питано, і кажуть: „На що нас було питати, коли на нашу гадку цїлком не зважано?“ Недогадливі вони! Рішено було з гори, що приготовляючої кляси не буде, але ходило о те; знайти позір, що би хоть оден с тих чотирох факторів дав в тім дусї свою гадку, на котрій би можна було опертися.

Третя справа то справа виборів. Ще на довший час перед виборами розійшлися вісти по краю, що центральне правительство бажає, що би сим разом війшло більше Русинів до сойму; були навіть в часописях статї на тему: Zwanzig Ruthenen will ich haben. Коли би дійстно так мало бути сказано, то я не міг би тих слів розуміти в тім змислї, що Русинам має признатись тілько певне ограничене число послів, бо се було би в високій мірі неконституцийно. Ніяке правительство анї нїхто в сьвітї не має права приписувати народові, кілько заступників вільно ёму вибрати; вибори повинні бути виразом вольної волї народу. Ті слова, коли вони були сказані, я мусїв би інакше толкувати. Центральне правительство, чуючи часто жалоби Русинів на недостаточну репрезентацію, мусїло засягати інформаций від власти верховної краю і бесперечно мусїло дістати інформацію таку, що Русини самі собі винні, що руський нарід не має довірія до своїх людей і длятого не вибирає їх, а вибирає польску шляхту, до котрої має більше довіріє. Отже рішаючі сфери у Віднї, що би вибрати середину межи представленнями власти краєвої а жалобами Русинів, припоручили старатися, що би що-найменше 20 Русинів увійшло до сойму, т. є. не сказали, що би не було більше як двацять Русинів, але що б не було менче. Сталося, що не вийшло навіть 20; єсть нас тут нинї трохи менче.

О тім, як ті вибори відбувалися, була вже нераз мова і буде відай ще при верифікацїї виборів. Але одного не можу поминути. Ото п. правительств. комісарь, відповідаючи на заміти одного з моїх товаришів полїтичних при верифікацїї виборів, сказав, що коли при виборах дїялися перекупства, то було річею тих, котрі не далися підкупити, обжалувати винних до прокураторії державної. Не так повинно діятися. Коли той, котрого підкупувано, в публичнім місци, при комісїї виборчій де був комісарь правительственний, складав гроші і казав: „То менї дано за голос!“ — то річею того правительств. комісаря було: зробити донесеннє до прокураторії. (Голоси: Так!)

Дальша справа — се то, що дїялося в Коломиї. Єсть то, на жаль, відай одно, досї однїсеньке місце в краю, де межи Русинами і Поляками утворилися відносини зноснїйші, де Русини в орґанїчній працї своїй не тілько не дізнавали перепони, але дізнавали навіть братної підмоги с польскої сторони. Однакож правительство, замість з радостію дивитись на ту згоду, ставило тій спільній працї всїлякі перепони. І так, як я вже згадав, перешкодило заложенню руської школи народної в Коломиї Тепер зайшла ще інча, дразливша справа. Ото прийшло звідтам — очевидно не від кого інчого, як від староства донесеннє, що в місяцї вереснї відбулася в Коломиї демонстрація не тілько антиправительственна, але і антидержавна: що приїхав там консуль российський с Черновець; що ёго гощено і при тім пито тоасти на побіду российського оружія. Одного професора ґімназіяльного представлено яко та-

кого, котрий в тих демонстраціях брав участь. Коли-би правительственні власти хоть троха знали руські відносини і людей, були-би з гори мусили сказати собі: той чоловік не міг брати участи в такій демонстрациї. Ба, що більше, я сам мав честь бути представленим за участника в тій демонстрациї і також ті тоасти співати. А чейже-ж я, здається мені, повинен бути на тілько знаним, що би чогось подібного о мені не припускано! При такім цілковитім незнанню відносин і людей у правительственних властей очевидно неоден фальшивий крок зробитися мусить, ба: неодна несправедливість поповнитися може. Так і тут скінчилося на тім, що того професора, котрому закинено участь в тій демонстрациї, без вислухання і не пересьвідчившися о правдї, в сейчас перенесено. Коли-би дїйстно щось такого було зайшло — а сконстатовано, що воно не зайшло, — коли-би дїйстно і консуль заграничний був завинив, то належало-би правительству енерґічно виступити в інтересї поваги держави, належало-би в дорозї дипльоматичній постаратися о те, що би такого консуля, котрий нарушив приязні відносини поміжи державами, в сейчас відкликано; — але не належало всю енерґію звернути против безсильних а найменше годилося карати невинних.

Ще одна справа, котра може видасться кому дрібна, але єсть характеристична. Коли мав будуватися у Львові дім на поміщеннє почти і телеґрафів, одно руське товариство подало до мініїстерства, що би попри інших написах, польскім і нїмецькім, був на нїм поміщений також напис руський. Русини мали тим більше причини сподїватися увзглядненння свого бажання, що недавно перед тим на будинку, де єсть дирекція желїзних доріг державних, уміщено також і руський напис. І дїйсно, центральне правительство мало такий намір, бо удалося вправдї під давною адресою — але менше о то — до академії наук в Кракові, що би переложила напис польский, взглядно нїмецький, на руський язик. Академія, здається, мусїла то зробити, бо презес академії питав мене що-до того перекладу; однакож чи по дорозї з Відня до Львова, чи тут у Львові, той руський напис згубився і коли розглянулисьмося по тім будинку, видїли ми написи і польский і нїмецький, але руського ми там не найшли.

Отже так дїється у нас, так поступають правительственні власти против Русинів, почавши від властей верховних, від правительства краєвого, аж до найнизших урядів по містах і місточках. Всюди проявляється однака тенденція, Русинам неприхильна. Взагалї опінія в краю єсть така, що против Русинів дозволено єсть много, дуже много. Кілько то скарг, кілько жалоб подавали Русини, а чи єсть на сї жалоби і скарги о поступованнє орґанів і властей правительственних який додатний результат? Ба навіть коли де найдеться прихильнїйший Русинам урядник, то він боїться ту прихильність показувати; бо коли він Русин, то буде відосланий до західної Галичини, а навіть Полякам траплялося, що переношено їх на інше місце. Длятого дїються такі надужиття і орґани правительственні позваляють собі того, що не то в конституцийній, але взагалї в правній державі бути не повинно. Роскажу оден примір. В калуськім повітї суть камеральнї добра і лїси. Декотрі громади мають право до сервітутів в тих лїсах, однакож за-

відателї лїсів допускаються всяких секатур і роблять всякі перепони, котрі особливо взмоглися від часу остатнїх виборів до сойму. Управнені до сервітуту господарі не легко дістають того, що належиться їм і мусять перше відробляти за низьку цїну, бо за 80 кр., с котрих 24 кр. іде на рогачки, возячи рінь і камінне на камеральну дорогу. Віз с парма кіньми і двоє людей через цїлий день від рана до ночі за тих 56 кр. тяжко роблять. То щедре винагородженне! І то в теперішнїм тяжкім, голодовім часї дїється таке визискуванне людей! А коли чоловік проситься і жалуеться, то дістане відповідь: „Іди пожалуватися до посла Романчука." Таке поступованне і таке кепкованне, то характеристичний примір того, чого у нас вільно допускатися.

Коли-би неприхильність правительственних властей звернена була тілько против якої одної части чи партії Русинів, то було-би воно також не до оправдання, бо власть повинна против всїх частей і партій з безвзглядно рівномірною справедливостію поступати, але воно далось-би бодай сяк-так толкувати. Однакож що сказати о такім поступованню, котре єсть вже очевидною ознакою сістеми? А що тут єсть сістема, на то вказує межи іншим і захованнєся півофіціяльної преси і поступованне того сторонництва в краю, на котрім правительство іменно опирається, а котре власне єсть найнеприхильнїйше Русинам. Отже, як кажу, коли-би то поступованне дотикало лише одної части Русинів, далось-би ще пояснювати, але воно розтягається на всїх Русинів без різниці, на всї сторонництва. Нинїшну тенденцію против Русинів висказують ясно статті поміщені в півофіціяльнім Czas-ї, а котрих відбитки зістали з ласки редакції чи автора надіслані. Там кажеться отверто, що всїм Русинам зарівно не треба вірити, бо одна часть стремить до Росії, до панславізму, другим мрієтся якась нова Україна з якимись демократично-революцийними ідеалами, а треті то суть соціялїстичні і анархістічні ворохобники. (Пос. о. Січинський: То с президії намістництва!)

Я подав ту кілька фактів. Далеко більше фактів наведено в нашій недавній інтерпеляції. Ми в тій інтерпеляції не клали натиску на те, що би правительство ті факти розсьлїдило, бо нам не о факти расходилося, але ті факти були подані за приміри і для ілюстровання сістеми, вони суть тілько випливом сістеми неприязної Русинам. Коли ж ми дістали відповідь, що відсилається нас до основних законів державних, то не знаю. .

(Віцемаршалок митроп. Сембратович: Uważnym robię p. mowcę, że nad interpelacyami niema rozprawy i dlatego proszę by jej zaniechał. В салї зворушенне. За хвилю маршалок ґр. Тарновський спішить на трибуну і обіймає провід, а митрополїта небавом сходить.)

Реґулямін соймовий не допускає тілько дебати над інтерпеляцією але відповідати правительств. комісареві на ёго слова, при якій-небудь случайности вони були висказані — того реґулямін нїгде не забороняє. Я длятого прошу, щоби менї було позволено, не яко в дискусії на інтерлеляцію, але яко відповідь правительств. комісареві, мою бесїду докінчити.

Отже коли нас відослано до основних законів державних. то се дасться уважати тілько або наівностію або хиба таки іронією. Ми нарікали власне, що основні закони державні супротив нас не захову-

ються, а нам кажуть на то: „Маєте основні закони!“ Єсть тут певна анальоґія с тим, як деколи діялося при виборах, що виборці жалувались на поступованнє староства, подавали жалобу до намістництва, а намістництво відослало її до полагодження тому самому старосту, на котре вони жалувались. Коли-ж нам сказано, що основні закони державні вказують заразом і д рогу, якою дорогою ми можемо наших прав добиватись і таким случаям запобігати, то тою дорогою можуть бути хиба тілько жалоби до трибуналу адміністрацийного або до трибуналу державного; інчої дороги я бодай розуміти не можу. Однакож прошу зважити, що рішення трибуналу державного не мають власти екзекутивної, а рішення трибуналу адміністрацийного відносяться тілько до поодинокого случаю і треба би в кождім новім случаю на ново до трибуналу адміністрацийного удаватися. Отже поминувши утяжливість і коштовність тої дороги, але і не великий хосен буває з неї. Ми маємо н. пр. одно рішеннє трибуналу державного, в котрім виразно узнано, що коли власть правительственна на руське поданнє відповіла вправді по руськи, але буквами латинськими, то через то єсть нарушений основний закон державний. Однакож чи мимо того рішення державні власти перестали дальше писати латинськими буквами, коли взагалі по руськи зволять писати? І яка-ж ту користь с того, що би удатися на таку дорогу?!

Отже не дивно, що доки та сістема супротив нас треває — ми все мусимо стояти в опозиції до правительства. Опозиція наша однакож єсть льояльна а ми бажаємо, що би вона як найскорше могла скіньчитися.

Тілько-ж мушу ще звернути увагу на то, яку вагу, які насьлїдки таке сістематичне поступованнє супротив нас може мати і для інтересів самої держави. Правда, руський нарід в часї спокою може бути слабою підпорою для правительства, слабшою, як фактори інчі, але в часах грізних, в часах небеспечних він може бути підпорою сильнїйшою і певнїйшою, як ті, на котрі правительство в спокійних часах опирається. Однак, коли і дальше поступованнє сістематичне буде в тім родї, як єсть тепер, тогдї ті рефлексії, о котрих тут згадано, в души Русинів повстати мусять. Вправдї нема обави, що би руський нарід колинебудь забув свій обовязок: в кождій і найтруднїйшій хвилї для держави, обовязок свій сповняють всї, але то не все одно: як сповняється обовязок? Коли він сповняється тілько с титулу обовязку, більше махинально, то він не має вартости, тої ваги, яку би мав, коли б нарід дїлав с пожертвованнєм, с посьвященнєм, — а такого пожертвовання, такого посвящення, не знаю, чи можна навіть сподїватися від народу,— чи навіть ми, заступники того народу, до котрих він має повне довіріє, будемо мати тілько впливу на той нарід, що би могли єго наклонити аж до пожертвовання?!

Длятого я, кінчаючи свою бесїду, мушу до тих, котрі управляють державою, відозватися анальоґічними словами, як оден з управителїв держави, нинї вже покійний, сказав до декотрих Русинів: Umkehren, umkehren! wenn Ihnen das Wohl des Landes und des Reiches am Herzen liegt. (Оплески і брава серед Русинів).

СУЧАСНА ХРОНЇКА.

(Економічна нужда в Галичинї. Потреба орґанїзації. Народна Торговля і Гуцульска Спілка. Народний театр у Львові. Виданнє творів Т. Шевченка. Конкурс на книжечки для товариства „Просьвіта“. Руське товариство педаґоґічне. Нові видання у Львові. Відгомін справи Деґенів).

Загальна неврода сегорічна налягла важким тягарем наш цїлий край. Зіма тільки що почалася, а вже з усїх усюдів краю доходять найсумнїйші вісті про важке горе і бідованнє сїльскої і маломіської людности. Вже тепер с цїлою грозою виступає страшна мара голодова і найвправнїйше перо не в силї зобразити в повній правдї сего нещастя, яке спало на наш край. С фондів краєвих на разї ухвалено 300.000, а з державних 900.000 зр. а. в. голодової підпомоги, в части яко бесповоротну підмогу, а в части яко беспроцентову позичку. Нема сумнїву, що і край і держава поспіють з дальшою підмогою, одначе добробит краю сим лихом елементарним буде на довгі лїта зруйнований, коли зважимо, що вже тепер наше селянство майже зовсїм позбулося свого тяглого інвентаря. Окрім того орґанїзуються комітети голодові у Львові, що би і в краю і поза границями глядїти підмоги для народу. На нашу думку, повинні і по містах і по селах під проводом наших патріотів орґанїзуватися комітети, що би могли на місци розсьлїджувати потреби людности і подавати се до відомости комітету, який орґанїзуєть ся між Русинами у Львові, що би компетентним сферам можна подати справжнї потреби людности і осягнути потрібну поміч. Та не понехуючи того, чого маємо повне право домагатися від краю і держави, не забуваймо і про те, що власна поміч, розумно орґанїзована, може подвигнути нарід з нещастя. Тут у великій пригодї можуть стати каси позичкові і задаткові, шпихлїрі громадські, сїльскі крамницї і т. і., що би не дати народові попасти у безвихідну страшну лихву або згубні, як в практицї показуєть ся, банкові позички. Треба правду мовити, що чимало вже в Галичинї є задатків такої роботи, одначе недостає ще доброї орґанїзації, котра б спорадично поросскидувані каси позичкові і задаткові і т. і. злучила в одноцїльний звязок і тим зміцнила їх вплив і значіннє. Взірцем такого звязку може бути львівська „Народна Торговля“ з десятьма філїями своїми, роскиненими по краю, і с подібною метою заснована коломийська „Гуцульска Спілка“, котрою управляють, такі люде як дд. Ілярій Герасимович, Кирило Ґеник і і. Одначе і тут не одно треба би поправити, а коли про се нагадуємо, то чинимо се тому, що би добре дїло ширилося і зміцнялося, а не що би робити кому небудь докори.

Загальні збори „Народної Торговлї“, що відбулися 11 (23) жовтня були вельми численні і оживлені, і се вказує, що Русини живо інтересуються сею вельми важною інституцією і бажають її зросту. Над позицією вкладки щадничої 49.757 зр., вложеної одним „оказателем“ безіменним, вивязалася довша діскусія, котра показала, що в „дїловодстві“ бажали тут приложити методу, практиковану в відомім „Заведе-

нію“. Маємо повну надію, що нововибрані до „ради управляючої“ члени проф. Д. Гладилович др. Федак і проф. Бічай займуться щиро поправою тої сістеми, а неменш сподіваємося, що др. Дідошак, вибраний до контрольного комітету, звертатиме пильну увагу на якість спроваджуваних товарів. Тут почувається вельми потреба чоловіка фахового, ознаємленого с товарознавством, а також вправного контрольора, котрий об'їздив би як найчастійше всї склади „Н. Торговлї“. Зміцнені новими силами орґани „Народної Торговлї“ повинні тепер залишити заснованнє дальших філій, а взятися до заснування крамниць сїльских, що би тим витворити для складів „Н. Торговлї“ певну підставу для відбиту товарів, а заразом сповнити властиву мету Торговлї, зробити її справдї народною. — При сїй нагоді записуємо відрадну звістку, що й наші буковинські браття орґанїзують „Народну Торговлю“ в Чернівцях. Щире помагайбіг!

В жовтнї і падолистї гостював у Львові руський народний театр. Персонал театральний в своїм складї значне змінився. Театр придбав дуже добрі сили, для характеристичних і героїчних роль в особі: п. Ґембіцького, (коли б лише покинув свою навичку, надмірно кричати в деяких ролях) і пнї Ґембіцької в ролях злющих жінок. З давнїйших зробили значний поступ пнї Кирницька (Вишневська), коли б її дирекція давала більше нагоди до розвитку її таланту в головнїйших ролях) і п. Кирницький. Пнї Биберовичева все ще на оден лад грає свої ролї і в народних, і в сальонових штуках з стереотипними манєрами. А вже-ж найбільше спостерігаємо недостаток такого артисти, як пок. Гриневецький. Втрата ёго відбивається і в режісерії. Вельми часто ми спостерегали, що артисти не повиучували своїх роль і через те псували цїлість і вражіннє вистави. Театр виставив сим разом тільки три нові ориґінальні твори: „Хто винен“ Карпенка-Карого, „Лимерівна“ Мирного і „Чернигівка“ пок. Осипа Барвінського, а оден перекладний „Лєна“ Ясєнчика. В сім може треба і глядїти головної причини, що львівська публика, навикши бачити все щось нового, не дуже вчащала до театру. Вибір с чужого репертоару такої драми, як „Лєна“, вважаємо не дуже щасливим.

На полї лїтературнім і просьвітнім проявляється живійший рух. Подїляємося милою вісткою з земляками, що товариство ім. Шевченка вкупі с товариством „Просьвіта“ постановило видати повне, скільки можна критичне, виданнє творів Шевченкових. Редакцію поручено Дру Омеляну Огоновському, котрий покищо запросив до комітету редакцийного проф. Барвінського і Коцовського і д. Ів. Франка. „Просьвіта“ росписала також конкурс на книжечки популярні $1\frac{1}{2}$—2 аркушеві а іменно на 1) повістки з життя суспільно-народного і оповідання релігійно-моральні, 2) оповідання історичні, 3) розвідки економічні, господарські і картини з історії промислу і купецтва, 4) з гіґієни 5) короткий правотарь народний 6) картини етноґрафічні і ґеоґрафічні 7) картини с природи 8) календарь на р. 1891, або частини того-ж. Ремунерація 15—25 р. за аркуш друку. Зголошуватись треба до центр. виділу „Просьвіти“ ул. вірменьска Нр. 27.

Більш життя в сїм роцї проявляє і руське товариство педаґоґічне. Від пів року видає воно свій орґан „Учитель“, а спочатком но-

вого р. 1890 має видати вибір поетичних творів Т. Шевченка задля ужитку молодежи шкільної с поясненнями. Постановлено окрім того спорудити шкільні видання також інших письменників, як М. Вовчка, Квітки і і.

На полї журналїстики також маємо занотувати деякі новости. Окрім видаваної від кількох лїт в Чернівцях „Бібліотеки для молодежи“ появиться нове письмо для руських дїтей і молодежи гарно і богато ілюстроване п. з. „Дзвôнокъ“ і виходитиме двічи в місяць під редакцією проф Ол. Барвінського у Львові. Пренумерата річна 4 р., піврічна 2 р. Що кварталу додаватимуться взірцї мережок і вишивок та піснї з нотами. Пренумерату треба посилати в адміністрацію „Дзвôнка“ ул. Чарнецького Нр. 26.

С 1-им н. ст. сїчня виходить у Львові під редакцією пп. Ів. Франка і Павлика „Народ“, двічи в місяць, письмо для осьвічених людей і простолюддя. Бажаючи новим видавництвам як найкрасшого розвитку, кінчємо щиро народними словами: „Сїй ся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!“

Київські туристи, котрим судилося одвідати у Львові „Іванової хати“, вернувши до господи, почали росповідати — Деґен у „Кіевлянинї“, а Маршинський у „Кіевскому Слові“ епопею своєї пригоди. Не наше діло чеплятися фактичної сторони особистих відносин; але на нашу думку, людям осьвіченим годилось би знати, розуміти, виразнійше визначити, що жандарми, поліція, сьлїдчий суддя, прокураторія і т. ін. орґани уряду, а не Поляків, не Русинів. Робити-ж мішанину, і за вчинки урядників ганити Поляків і Русинів — се до-лиця хиба тілько „Кіев. Слову“, про котре згадуємо в інчому місцї. А прецінь-же „Всяка іміє свой ум голова“.

Некрольоґ.

Дня 17|29 жовтня в Саратові вмер Микола Герасимович Чернишевський, автор романа, властиво публїцистичної статтї в белетристичній формі, „Что дѣлать“ — і величезний неповинний мученик российського уряду і „правосудія“. Чернишевський писав вельми багато і по найріжностайнїйшим питанням; друкував свої твори в „Современник-у“, скасованому урядом в 1866 р. — Час, коли в сему журналї працював Чернишевський, Салтиков і М. Антонович — був росцьвїтом „Современника“. Здається р. 1864 арештовано а р. 1864 сенат засудив Чернишевського в каторгу на сїм років. Відбувши каторгу, Чернишевський мусив жити в Вилюйську яко „поселенець“ (нїби то крестянин) бідував він тут тяжко, хоча і є поголоска, що уряд давав ёму на прожиток 200 р. річно; але не відаємо, чи се певний факт; та хот би й певний, так на 200 р. — хиба можна осьвіченій, інтелїґентній людинї прожити? За що Чернишевський сидів 2 роки в тюрмі

до суда, за що єго осуджено і покарано так тяжко, запевне не знаємо, бо процес єго розбірався не гласно і нї̈коли не був оголошений. — Ледві аж в р. 1883 дозволено Чернишевському перебратися з Сібіру до Астраханї, але-ж се вже був не живий чоловік з живою палкою душею, а труп високо-розвитої, високо-розумної інтелїґентної людини. Сего року на силу дозволено Чернишевському перебратися до рідного свого Саратова і тут небавом він зложив свої кістки. Не вдаємося в оцїнку творів Чернишевського, бо на се треба вельми богацько заходу, та навіть чи й можливо б було зібрати тепер єго твори; промовимо тілько, що яко критик Чернишевський, на нашу думку стояв висше і був талановитїйший свого попередника Білинського.

☛ **Інші справи мусимо відложити до дальших Н-рів „Правди“, позаяк в сїх бажали ми покінчити с 1-им кварталом усї статті.**